

Barcode : 9999990291272

Title - Shri yugal geet subhodhini

Author - Shastri,Maganlal

Language - gujarati

Pages - 42

Publication Year - 1931

Barcode EAN.UCC-13

999999 029127

गुर्जरानुवादसहिता
॥ श्रीयुगलगीतसुबोधिनी ॥

पुण्यपत्तनस्य श्रीमालकृष्णपुराणकाल्यकार्यवाहिसण्डलसाहाय्येन

ममलालशास्त्रिणा

शोधितानूदिता

घ

સહગત અ. સૌ. મૂળીપહુન ભો. જવેરીની
યાદગીરીમાં ભેટ

જન્મ :
તા. ૧૨-૯-૧૮૬૬

મંગળવાર

મૃત્યુ :
તા. ૧૨-૯-૧૯૩૩

॥ श्रीयुगलगीतम् ॥

॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

वामबाहुकृतवामकपोलो वल्लितभ्रुरधरार्पितवेषुम् ।

कोमलाहलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

द्वात्रिंशेन्तर्गोपिकानां खानन्दं भगवान् हरिः । पूरयामास येनैव पूर्णानन्द इतीर्यते ॥१॥

अन्तःप्रविष्टो भगवान् मुखादुद्धृत्य कर्णयोः । पुनर्निवेश्यते सम्यक् तदा भवति सुस्थिरः ॥२॥

शब्दार्थयोर्मुख्यतात्र युग्माः श्लोकास्ततोत्र हि । सर्वेषु चैव मासेषु यत् करोत्युच्यते हि तत् ॥३॥

अतोत्र मासयुग्मा हि प्रक्रमः फलमेव च । आद्यन्ते चापरं युगं त्रयोदश भवन्ति तत् ॥४॥

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडाभुक्त्वा दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य दिवसेषु

भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन् गुणवर्णनाया आवश्यकत्वाद्यारम्भे दुःखं पर्यवसाने सुखमिति

निरूपयन् प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति, केवल-

पदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः, सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं यासां, वस्त्वन्तरग्रहणाक्षमं चित्तं

जातं द्रुतशब्दाद् विलय उक्तः, ततः सर्वतः प्रसृतं सूक्ष्मभावापन्नं सदानन्दस्य लीलां गृहीतवद्,

अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः, यथा स्वरूपं सदानन्दरूपं तथा तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं

च लीलानां ज्ञापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतमन्यथा तत्पदमेव वदेत् तथा सति तत्सम्बन्धित्वमात्रं

माप्स्येत न तूक्तरूपत्वं, अदृश्यं दृश्यं ज्ञेयं अज्ञेयं स्वरूपविद्योगे तदतिरिक्तस्य न जीयन्हेतुत्वं ततो

हीनत्वात्, ततो यथाकथञ्चिन् महता मानसदुःखेन वासरान् निन्युः, यदा पुनस्तच्चित्तं प्रकीर्णं

भगवच्चरित्रे विलीनं सदेकभावं प्राप्स्यति तदा पूर्णमनोरथा भविष्यन्ति, इदानीं सर्वा सामग्री वि-

शकलितेति दुःखेन दिननयनं, वासरपदाद् रात्र्यर्थं कथञ्चित् प्राणानां धारणं लक्ष्यते ॥ १ ॥

सर्वोत्तमा हरेर्लीला वेषुनादपुरःसरा । हेतुः सर्वत्र वाच्येर्थे प्रथमेषु निरूप्यते ॥१॥

देवस्त्रियस्तथा गावः सरितः पादपा लताः । पक्षिणश्च तथा मेघा ब्रह्माद्या गोपिकास्तथा ॥२॥

हरिण्यो देवगन्धर्वा द्विधा च भगवान् हरिः । उत्तरेषु निरूप्यन्ते रसज्ञा वेषुवादाने ॥३॥

जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयम् । अतोन्ते भगवानुक्तो वारद्वयमनन्यधीः ॥४॥

अनुभावस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते । त्रिविधासु ततः पुंसु ब्रह्मा गोपी तथा मृगी ॥५॥

त्रयोत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः प्रकीर्णाः सकलाः सुराः । सर्वएवानभिज्ञा हि वस्तुसामर्थ्यसंयुताः ॥६॥

एवं वेषुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥६॥

तत्र प्रथमं स्त्रीप्राधान्याद् देवस्त्रियो मुख्या इति तासु वेषुनादप्रभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेषुनादं

उत्तिष्ठति तं प्रकारमाहुर्बामबाहुकृतवामकपोल इति, यत्र मुकुन्दो धरार्पितवेषुमीरयति

तत्र तस्मिन् क्षणे व्योमयानवनिताः कश्मलं ययुरितिसम्बन्धः, वेषुनादः यच्चथा भवति

मुखस्य परितः समतयोपर्यधश्च धारणेन, तत्र स्त्रीणां कामोद्बोधको वामपरावृतः, स्त्रीणां पुरुषाणां च

हन्त चित्रमवलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।

नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥

वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुचाद्यहतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

दक्षिणो देवानामुच्चैरधस्तिरथां समतया सर्वेषामचेतनानां च, तत्र देवस्त्रीणां कामोद्बोधको वाम-
परावृत्त एवेति तथा निरूप्यते, मानुषभावाद् देवभावो महानिति मानुषनादेन देवस्त्रीणां भ्रमो न
भविष्यतीत्याशङ्क्य 'तद्भ्रुविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य' मितिवाक्याद् भ्रुविलासं नादे योजितवान्, तदाह,
वामबाहौ कृतो योजितो वामकोपलो येन वल्गिता भ्रुवस्येति भ्रुव दक्षिणा तथैवाभि-
नयभावात्, वल्गितोच्चैर्गतियुक्ता, अधरः पूर्वं वर्णितो लोभात्मकः, तत्र चैव समर्पितः परमानन्दं
न ग्रयच्छति काममेवोद्बोधयति यतः श्रुत्वापि विरहजनितं क्लेशमेव प्राप्नुवन्ति न तु परमानन्दं
तत्रापि क्रियाशक्तिः पुष्टा चेद् भवेत् तदा लुब्धादपि फलं सिध्येत् तदपि नास्तीत्याह,
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितो मार्गो यस्य, आदौ मन्दप्रकारेणैव वेणुनादस्योचितत्वात्, मार्गा-
स्तस्य रन्ध्राः, तेषां गाढभावेन निष्पीडने तारो नादो भवति मध्यभावे मध्यमः कोमले मन्द इति,
गोप्य इतिसम्बोधनं सर्वानुभवसाक्षिकमेतदिति ज्ञापयितुं, ईरणमत्र वादनं, प्रयोजनमाह मुकुन्द
इति, वेणुनादेन शुद्धं चेज् जगत् तदा मोक्षं दास्यामीति, एवं हितार्थेपि वेणुवादने ये मोक्षानधि-
कारिणस्तेषां काम एव जात इत्याहुर्व्योमघानचनिता इति, व्योमघाना विमानयानाः सर्वे
देवयोनयस्तेषां चनिताः, अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न मुक्त्यधिकारिण्यः, सिद्धैः सहिता
अपि, भगवद्भ्यतिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः, स्वयमत्यन्तं गाने निपुणाः, आदौ वेणुनादं श्रुत्वा
विस्मिता जातास्ततोल्पकामोद्रेके तद् वेणुनादमुपधार्य सलज्जा जाता भर्तारो ज्ञास्यन्तीति, ततोत्यन्त-
मुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्कया कामभार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं याभिस्तादृश्यो जाताः,
यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वयमेव समर्प्यते भीरुभिः, ततः कामेन पीडिताः कश्मलं
मूर्च्छां ययुः, सा मूर्च्छात्यन्तविस्सारिकेत्याहापस्मृता नीची कटिवस्त्रं याभिरिति, एवं
वेणुनादोत्यन्तं कामबोधक इत्यस्माकं मूर्च्छादौ किमाश्चर्यमितिभावः ॥ २-३ ॥

गवामपि वेणुनादेन तथा जातमिति वक्तुं प्रकारान्तरेण वेणुस्वोद्गममाहुर्हन्त चित्रमिति,
अवला इदमाश्चर्यं शृणुत, यर्हि नन्दसूनुः कूजितवेणुस्तर्हि वृषा गावो दन्तदष्टकवला
निद्रिता आसन्नितिसम्बन्धः, कामः पशुषु सजातीय एव नोत्कृष्टे नापकृष्टे, अश्वतरे त्वन्यैव
व्यवस्था, हीनेषु महतो रमणार्थं सम्बन्धोपि रसाभासजनकोतः सम्भोगलक्षणं कामं निराकृत्य पशु-
ष्वत्यावश्यकं भक्ष्यं निरुणद्धि, पूर्वोक्तं 'वामबाहुकृतवामकोपल'त्वमनुवर्तते; तत्रैवावान्तरभेदो
वक्तव्यः, हन्तेति खेदे, यत्र गवामपि सर्वक्रियानिश्चित्तत्रास्माकं न नियतं इति चित्रं, पूर्वापेक्षया-
प्युत्कृष्टं, देवस्त्रियो हि पुरुषोत्तमे कामुकयो भवन्त्येव, इदं स्वत्याश्चर्यमिति, अवला इतिसम्बोधनं
गत्वा दर्शनाभावाय, इदं मया श्रोच्यमानं शृणुत, अत्र गोपिका नवविधा गुणातीते प्रकार-
त्रयमिति कर्मज्ञानभक्तिभिर्वक्तृव्यवस्थया प्रथमा राजस्य इयं राजसराजसी, अपेक्षितं पूर्वं सर्व-
भेवानुवर्तते सर्वत्र, आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति, तं चतुर्धा वर्णयति, हारवद् हासो यस्य,
उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य, नन्दस्य च सूनुः, आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः, तत्र हेतुरयमिति,

वर्हिणः स्तवकधातुपलाशैर्वद्धमल्लपरिवर्हविडम्बः ।

कर्हिचित् सवल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र सुकुन्दः ॥ ६ ॥

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदाम्बुजरजोनिलनीतम् ।

स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥

अन्यथेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत्, द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं चालक्ष्याह, तदा प्रतिमुहूर्तं युगलानि भवन्ति, सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः, अन्येषां हास्यं किमीरितं भवति रज्जुवद् भगवतस्तु दन्तानां कान्त्या विभक्तो हासो मुक्ताहारवद् भवति यथा रत्नैर्व्यवहिता मुक्ता इति, अनेन जगतः प्रपञ्चे मोहजनकत्वं स्थिरीकृतं, स्नेहकलाभिर्माया विभक्तेतिश्रुतार्थापत्तिरर्थनिरूपणे मूलं सर्वत्र, यथा दृष्टे नानुपपत्तिर्दृष्टानुसारेणैव सर्वं व्यवस्थाप्यते 'न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम व्याघाता'दिति लौकिकानामेषा व्यवस्था सर्वथा दृष्टविरोधो नाङ्गीक्रियत इति तथा वैदिकानां श्रुतिः, यावत्तैव बोध्यमानः पदार्थः स्थिरीभवति तावांस्तदनुगुण उच्यत इति सर्वत्रैवैषा व्यवस्था, न केवलं संसारे पुत्राद्यासक्तिमेव स्थिरीकरोति किन्तु धनरासक्तिमपीत्याह स्थिरा लक्ष्मीर्यत्रेति, एवं प्रमाणवलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयवलनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह, यतोयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः, आर्तानां च स्वयमागत्य सुखं प्रयच्छति, परिदृश्यते च तथेति च प्रमाणं, न हि महानेवं करोत्यत इदमाश्चर्यं, एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजितवेणुर्भवति, अथ वा पूर्वापेक्षयाधोवक्त्रलीलया वेणुर्वाद्यते, हारवद्धासो यस्मिन्नुरसि, तस्य स्थिरता विभागस्थैर्यं चाश्चर्यं, श्रीवत्सोप्यत्युत्कृष्ट इति शोभार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णनं, तादृशस्य नन्दसूनुत्वे स्नेहो वर्धते तत्रापि स्वोपकारक इति, कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः सर्वेषामान्तरं प्राणधर्ममप्याकर्षति, यत्र पशूनापि प्राणादिधर्महारी तत्रान्येषां किं वक्तव्यमिति पशूनां निरूपयति, एकस्य तथात्वं हेत्वन्तरसिद्धमपि भवेदत उक्तं घृन्दश इति समूहशः, यत्रैव वेणुनादः प्रविष्टस्तेषां सर्वेषामित्यर्थः, ब्रजस्थिता वृषाः ककुब्धिनो मत्ता उत्सृष्टवृषा इव शकटादिनेतारस्ते ब्रजसमीप एव तिष्ठन्तीति ग्राम्यपशुपलक्षणार्थं ब्रजपदं, मृगा गावश्चारण्यं मिलिता भवन्ति, आरण्या ग्राम्याश्चैवं भवन्तीतिज्ञापनार्थं मृगपदं, किं बहुना? सर्वे एव पशवो वेणुवाद्येन कृत्वा हृतचेतसो भवन्ति, नापि भगवत्समीपगमने समर्थाः किन्तु हृतचेतसो दूरादेश्च भवन्ति, अनेन वेणुनादस्य स्वाभाविक एवायं धर्मो न तु भगवत्समीपकृत इति, कचलास्तृणरूपाः, केवलं दन्तैर्दृष्टाः, न त्यागे न च भक्षणे समर्थाः, दन्तदंशमात्रेण प्रयत्नो निवृत्त इति नादस्येतरकार्यनिवर्तकत्वमुक्तं, पूर्वक्रियाया अत्यावश्यकत्वाद्य कचलपदं, देवस्त्रीवन्मूर्च्छानिवृत्त्यर्थमाह धृतकर्णा इति, अन्यत् सर्वं परित्यज्य कर्णमेव साधनं धृतवन्तः, ततो वाह्यानिवृत्ता इत्याह निद्रिता इति, ततो नादेन सर्वतो व्याप्ता लिखितं गवादीनां चित्रमिव पश्चात् ते जाताः स्थावरापेक्षयापि स्थिरा जाताः, पूर्वोक्तार्थादधिकोर्थ इति चित्रता ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेणुनादेन नदीनामतिजडानामपि स्पृहा जायत इति वक्तुं पुनर्वेणुनादं वर्णयन्ति वर्हिण इति, आवेशो देववेशश्च पूर्वं निरूपितौ, लीलावेशोधुना निरूप्यते, निरन्तरक्रिया हि नदीनां चेतनानां तु निद्रामूर्च्छादौ क्रियानिवृत्तिरपि दृष्टा नदीनां तु न कदापि निवर्तत इति, तत्रापि महतीनां, बन्धोपि न तासां भवति, सापि वेणुनादेन निवृत्ता, वर्हिणो मयूरस्य स्तवका गुच्छकाः पिच्छगुच्छानि धातवो गैरिकादयः पत्राणि च धातूनां वा पत्राकारेण लेखाः, कमलपत्राण्यप्याकारार्थं बध्यन्त इति तैः कृत्वा मल्लानां परिवर्होलङ्करणं वेश इति यावत्, स्वयं स्तवकादिभिः चक्षो योयं मल्लपरिवर्हस्तं विडम्बयति, विडम्बो वा चक्षुः, अस्वाभाविकं विडम्बनमेव भवति

अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीर्वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ९ ॥

नटमल्लवत्, अनेनायं नादो नृत्योपयोग्येव निरूपितः, तेन क्रियाशक्तिरुद्रता नादस्या निरूपिता नदीनामाकर्षे हेतुर्भवति, कर्हिचिदिति यदोत्साहः क्रियाशक्तौ, अत एव सवलो बलभद्रसहितः, आलीतिसम्बोधनं गोप्यतयायमर्थो निरूपितोप्रतारणार्थं च, प्रायेणैषा तदा दर्शनार्थं गतवती स्नानादिव्याजेन, एवं सामग्रीं विधाय सोस्माकं भोक्ता वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः, अनेनात्र वैकुण्ठस्थितलीला सूचिता, अत्रापि लक्ष्मीरस्माभिः सहिता रात्रौ गोपैः सहिता दिवसे तिष्ठतीति, अत एव सम्बोधनं रहस्यसूचकं, तदा गाः समाह्वयति वेणुनादेनैव प्रकरणित्वाद् वेणुनाह्वयतीत्यग्रे वक्ष्यति, वेणुतुल्यतया निरूपणार्थं वा वेणोरग्रहणं, गवामाह्वाने हेतुर्मुकुन्द इति, मोक्षो हि ताभ्यो देय इति स्वतस्तासां साधनाभावादाकार्यं प्रयच्छति, स्वरसं वा तत्र स्थापयितुं, उद्रता क्रियाशक्तिर्महदेव कर्म करोतीति गवामाकारणमुक्तं, तत्र योगार्थं ज्ञात्वा नद्योपि नित्यं गच्छन्तीति ताः स्थगिता जाता इत्याह तर्हीति, तत्क्षणमेव भगवत्तयो जाताः, न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति, सरित इति प्रवाहैकस्वभावत्वं निरूपितं, तासां वैष्णवत्वकामना, तासां हि समुद्रोधिपतिः, यथा भगवान् पतिर्भूयात् तदर्थं तत्पदाम्बुजरजः स्पृहयतीर्जाताः स्पृहयन्त्यः, रजसः सम्बन्धार्थमुपायमाहानिलनीतमिति, अनिलेन वायुना स्वार्थं नीतं, तेन सह प्रत्यासत्तिः, जलार्थी सः, भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्तीति रजःकामना दूराभिप्राया, काम एवात्रोद्देश्यो देवतात्वान्नदीनां, अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति, इदानीं तथाभावे भाग्यं नास्तीत्याहाबहुपुण्या इति, न बहु पुण्यं यासां, यथा शीघ्रमेव गोरूपत्वं गोपालरूपत्वं दिवसे रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति, पुण्यैर्विना समीहितार्थसिद्ध्यभावात्, कथं ज्ञायते तासामेवम्भाव इति तत्राह वयमिवेति, यथा वयमबहुपुण्याः, अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम, अतः स्वदृष्टान्तेन ज्ञायते स्पृहामेव कुर्वन्ति न तु तासां कार्यं सिध्यतीति, किञ्च तासां सात्त्विकभावादपि हृद्गतो भावो लक्ष्यत इत्याहुः प्रेमवेपितभुजा इति, प्रेम्णैव भुजानां वेपनं न तु वायुवशादतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते, किञ्च स्तम्भोपि जात इत्याहुः स्तिमिताप इति, स्तिमिताः स्तब्धा आपो यासां, एवं रजोभेदास्त्रिविधा निरूपिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सत्त्वभेदान् निरूपयितुं भगवन्तमपि तथा वर्णयन्त्यनुचरैरिति त्रिभिः, लताविहङ्गममेघाः सात्त्विकाः, एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः, तत्र प्रथमं वृन्दावनस्था लतास्तरवश्च वैष्णवा वेणुनादेनोद्गतप्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेणुनादमाह, तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि वर्णनीयः, स च भक्त्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः, तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह, अनुचरैः सेवकैर्गोपैः सम्यगनुवर्णितानि वीर्याणि यस्य, आदिपूरुष इव पुरुषोत्तम इव चानुचरैर्वेदैः सम्यक् सर्वोत्तमत्वेन वर्णितानि जगत्कर्तृत्वादीनि वीर्याणि यस्य, लोकानुसारेण माहात्म्यमाह सर्वोत्कृष्टमादिपूरुष इवाचलभूतिरिति, अचला विभूतिर्लक्ष्मीर्यस्य, अनुचरैः सर्वैरेव देवादिभिस्तथोक्तः, लौकिकाः स्वव्यवहार्यत्वात् पुरुषोत्तमतुल्यता-मेवाहुरतो दृष्टान्तभावः, भिन्नतया वर्णनायां हेतुमाह वनचर इति वृन्दावनचरः सात्त्विक-भावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति, गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीर्विषमस्थानात् समदेशे

दर्शनीयतिलको वनमालादिब्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि कूजितवेषुः ॥ १० ॥

सरसि सरसहंसविहङ्गाश्चारुगीतहतचेतस एव ।

हरिसुपासत ते यतचित्ता हन्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥

पशुहिते स्वयं तत्रत्यो भूत्वा समाह्वयति, लौकिकत्वाभावाय वेणुनैवाह्वयति, वेणुद्वारा तत्र प्रविष्ट इत्यग्रिमचरित्रेण ज्ञायते, अन्यथा वृक्षाणां तथात्वं न स्यात्, स इति वेपु वनप्रदेशेषु रेमे, यदैवाह्वयत् तदैव मधुधाराः ससृजुः स्मेतिसम्बन्धः, युक्तश्चायमर्थः, अन्यथा वेणुनादाभिज्ञता तत्र च स्वनामसङ्केतो न स्यात्, अतस्तद्वारा भगवान् प्रविष्ट इत्यग्रेपि तथात्वं युक्तमेव, वनस्था लता अस्मन्निकटे भगवांश्चरति स्वकीयांश्चाकारयतीति ज्ञात्वा तेषां भोगसिद्ध्यर्थं स्वस्मिन् विद्यमान-मानन्दं प्रकटितवत्यस्तथा तरवश्च, यथा स्त्रियः पुरुषाश्च भगवदीया भगवति भगवदीयेषु च समागतेष्वानन्दयुक्ता भवन्ति भोगार्थं स्वकीयं च प्रयच्छन्ति तद्वदेतेपि, नन्वयं धर्मो जङ्गमानां न स्थावराणामिति चेत् तत्राहात्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इति, चेतनेष्वेव भगवतः क्रियाज्ञान-शक्त्योराविर्भावः सच्चिदानन्दरूपता च क्रमेणाविर्भवति, एतत् सर्वं भगवति निविष्टे भवति, सोपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति, ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ता आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाढ्या इति, यत्र हि भगवान् निविशते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति, अतः कार्याद् व्यञ्जयन्त्य इव जाताः, पुष्पाण्यवान्तरफलरूपाणि परमफलानि तु फलानि तैः सर्वैराढ्या जाताः, भगवदर्थं सदाधिक्य-माह प्रणतभारविटपा इति, भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरासायादौ प्रणतत्वमुक्तं, प्रकर्षेण नता भारेण विटपाः शाखा येषां, प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः, भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति, मधुधाराः स्वस्मिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं बहिः प्रकटितवत्यः, एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पक्षिणामपि वेणुनादकार्यं जातमिति तत्रोपयोगिरूपं वेणुनादं च वर्णयन्ति दर्शनीयतिलक इति, यद्यपि पक्षिणो मुनयो न तेषां गीतादिना भगवद्भावो भवति किन्तु स्वभावत एव तथापि लोकदृष्ट्या कदाचिदन्वयाबुद्धिर्भवेदतो रूपनादाभ्यां तेषां भजनसिद्धिर्निरूप्यते, तत्र रूपं वर्णयति दर्शनीय-तिलक इति, दर्शनीयानां मध्ये तिलकरूपोति सुन्दरः, पक्षिणश्च रूपप्रधाना रूपभेदविदः, किञ्च यो वेणुनादः स स्वहितकारी, स्वकीयानामपराधमपि न मन्यते, तदाह, वनमालादिब्यगन्ध-तुलसीमधुमत्तैरलिकुलैः कृतमलघुगीतमप्याद्रियन्नादरं कुर्वन्नेव कूजितवेषुर्भ्यः, यथैव भ्रमरा शङ्करं कुर्वन्ति तथैव तनादमनुकुर्वन्नेवानुरणनवदेव वेणुनादं करोति, पक्षिणां मध्येलयो द्वीना निकृष्टाश्च तेषामपि कुलानि समूहा नानाविधजातिभेदास्तैरप्यलघु यथा भवति तथा गीतं तस्याप्यादरं कुर्वन्, तत्राप्यलयो मत्ताः, मदोपि येनानुचितः, न हि तुलसीपुष्पान्तरवन्मदहेतुः, तत्रापि दिब्यगन्धा तत्रापि भगवद्वनमालागता, तेषामप्यादरं चेत् कुर्यात् तदा सरोवरादिषु ये सरसा रसिकाः क्षीरनीरविवेकिनश्च तेषामादरं कथं न कुर्यादिति, वनमालाया या दिब्यगन्ध-तुलसी तस्या मकरन्देन मत्तैः, किञ्चादरोपि भ्रमराणां यथाभीष्टं भवति तथा, वनमालायां समा-गतान् भ्रमरान् न दूरीकरोति किन्तु ते यथा नोपद्रुता भवन्ति तथैवादरं करोति, अतो यथैवादरं

१. पूर्वमहरितानामपि तदा हरितत्वं पूर्वस्मात् स्वीत्यं प्रत्ययवयवमुच्छ्रितत्वं प्रभाविशेषश्चात्र प्रेमहृष्टतनुत्वं, अपरं च वेणु-नादनिष्ठमुधास्वादवत्यः स्वामिन्य इति तद्धर्मं परिचिन्वन्ति ता एवेति तदुक्तावस्यविचाराक्षमत्वं युक्ततरमिति नाधिकं लेखनीयमत्रै ।

२. इदं क्वचित् सुबोधिन्वन्तः संक्षिप्तं श्रीमत्प्रभुचरणानां स्वतन्त्रम् ।

कुर्वन्नेव कूजितवेणुस्तदैव सरसि विद्यमाना जलवासिनः सारसाः सरसानां भक्तानां सम्बन्धिनो हंसाः क्षीरनीरविवेकिनस्ते च विहङ्गा उत्कृष्टगतियुक्ताः, पुरुषापेक्षया ते पुनर्भगवद्भजनाधिकारिण इति तान् विशिनष्टि चारुगीतहृतचेतस इति, चारु यथा भवति निःकामार्थं भगवद्गीतेनैव हृतं वशीकृतं चित्तं येषां, तदपि भजनं भक्तिमार्गानुसारेण न तु स्थानस्थितानामन्तर्यामिरूपे ज्ञानरूपे वा, तदाह, एत्यागत्य हरिमुप समीपे सेवमाना जाताः, यतस्ते भगवदुक्ता मुनयः, भजने भ्रमराद् विशेषमाह यतचित्ता इति, यतं नियतं चित्तं येषां, चित्तनैयत्येन भगवद्भजनं मुख्यं न तु विक्षिप्तचित्ततया, किञ्च हन्त इति हर्षे, एतद् भाग्यमेतेषामेव भवतीति, वहिर्व्यापाररहिता भजने सर्वोत्तमाः, वहिर्व्यापारेषु च नेत्रे वाक् च नियम्याः, यस्यैतद् द्वयं नियतं वाङ् नान्यं वदति चक्षुश्च नान्यत् पश्यति, तदाह मीलितदृशो धृतमौना इति, मीलिता दृग् येषां धृतं मौनं व्रतं यैः, साम्प्रतमेते नादपरा अतो दृष्ट्यान्यचित्तता भविष्यतीति नेत्रनिमीलनं, एवमेतेषां भाग्यं सात्त्विकत्वान्निरूपितवत्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

१. अथ वा दर्शनीयतिलक इति, इदमत्राकृतं, अतिरसिका एते मुनयः, स्वस्य पुरुषत्वेन लीलायामनुपयोगं मत्वा पक्षीभूय विविधस्वकूजनैर्भगवतो भक्तानां च रसोद्दीपनं कुर्वन्तः स्वकृतार्थतां मन्वानाः शब्दमेवाधिकमभीष्टं मन्यन्तेतः शब्द-प्रधानकीर्तिरूपवनमालाधर्माणामेवात्रोपयोग उच्यते, 'यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुष्पकर्मणो दूराद् गन्धो वाती'तिश्रुत्या कीर्तेर्गन्धसान्येन निरूपणं कृतं, वनमालायाः कीर्तिरूपत्वात् तन्निरूपकाणि गीतान्यावश्यकानि, तानि च तद्रसास्वादं विना न सम्भवन्त्यतो गुणातीतभक्तिरूपवक्ष्यमाणरूपगन्धवती तुलसी तन्मध्यलौकिकभक्तिरसात्मकमितर-विस्मारकमतोविमत्ताः स्वदेहाद्यनुसन्धानरहिता ईश्वरधर्मानुसन्धाना अधीति तन्निकट एवालघु गायन्ति, वस्तुतस्त्विदमेव महत्तमं समाराधनं प्रभोरलिभिः क्रियते, अत एव प्रभोरभित इष्टं तदेव गीतं, अपरश्च चार्वादिपदानि विहाय तत्र भवनार्थकप्रत्ययवत्पदोक्त्या भगवद्भजनमालास्थतुलसीगन्धस्य द्विविधत्वस्य बाधितत्वात्प्रे स्वामिनीषु 'ब्रजदेवी'त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद् दिवुधातोः क्रीडावाचकत्वाच्च स्वामिनीभिः सह क्रीडाजनितोयं गन्ध इति समभिव्याहारादवगम्यते, एतेन यथा दिविभवोर्थो नेतरलोकस्थजनविषयस्तथायमन्तरङ्गतमलीलाप्रपञ्चस्थभक्तैकगम्य इति ध्वन्यते, अत एव प्रभोरपि भावोद्बोध-स्तेनासीदितिज्ञापनाय कूजनमुक्तं, किञ्च वनमालास्थपुष्पमध्वनुक्त्वा तुलस्या एव तद् यदुक्तं दयितगन्धतुलस्या इति-वाक्याद् 'वाहुं प्रियांस' इत्युपक्रम्य 'तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैरन्वीयमान' इतिवाक्याच्च तद्गन्धमध्वादिस्वरूपं प्रभुरेव वेत्तीति नान्यगम्यः स विशेषः, तद्भीकारोलयोपि न साधारणाः क्रिन्वितरेभ्यो विजातीया अत्युत्तमा इतिज्ञापनार्थमेव कुलपदमुक्तमत एवाल्लिपदमुक्तं, अलंशब्दो हि पूर्णतावाची तथा च तद्धानलिरित्यत्रोच्यते, रसो न लीयते न नश्यति यत्र येन वा सोल्लिरित्युच्यते, यद्यप्यत्र दीर्घः सम्भवति तथापि 'दशहृतो ह वै नामैष तं वा एतं दशहृतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा' इतिश्रुतिन्यायेन 'परोक्षं च मम प्रिय'मितिभगवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थस्य गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते, प्रकृते च स्वान्तरङ्गरसपोषकतैतेषु गोप्येति परोक्षेण हस्वान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान्, एवं सत्येत् एवाल्लयोन्ये तु भ्रमरा एव, क्वचिदेतेष्वप्यन्यनामप्रयोगस्तात्पर्यविशेषेणेति ज्ञेयं, तारत्वं बहुत्वं चानुक्त्वा लघुत्वाभाव एव य उक्तस्तेन तद्गीत-रसभरं बोहुं नान्यः शक्तः प्रभुं विनेति ज्ञाप्यते, महत्त्व इयत्ता नास्त्येवेत्यपि ज्ञापनाय तथोक्तिः, एवं सति तदादरं कथं न कुर्यात् ? यर्होतिपदात् तद्गीतरसपानपरवशश्चिरं तूष्णीमेव तिष्ठति कदाचित् तद्रसभरेणैव कूजितवेणुर्भवतीति ज्ञाप्यते, अग्रे गीतोक्त्या पूर्वं तद्गीतोद्बुद्धभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् ततो यदा पूर्णरसोभूत् तदा जगाविति ज्ञाप्यते, अतिसुन्दरत्वनिरूपणे तिलकत्वोक्त्या तद् यथा भाग्यस्थाने भाले तिष्ठति तथेदमपि स्वरूपं परमभाग्यवतीष्वेव तिष्ठतीति ध्वन्यते, अत्र कर्मधारयो ज्ञेयः स्वामिनीनां हृदि प्रियातिरिक्ते दर्शनीयत्वास्फूर्तेः, अत्र यद्यप्युभयं मुख्यं तथापि नादे विशेषो निरूप्यतेन्यथा मीलितदृक्त्वं नोच्येत, तत्र हेतुः सरसि विद्यमानैरेव तैर्वेणुगीतं श्रुतं तच्च चारुत्वेन मनोहरणैक-स्वभावमतो नादाधीना निकटे समागताः, आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपसौन्दर्यनिरूपणान्नादरस एव स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति ज्ञाप्यते, इदमप्यतिचित्रं यद् मत्तानां गीतानुरणनरूपेण गीतेन यतचित्तत्वं सर्वेन्द्रियश्रुतिनिरोधश्चेति, एतेषामियं गीतरसपानदर्श-स्वैवभ्रूपतैवोपपद्यतेपि, एतन्न्यत्वेनैतदुत्तरकालीनत्वाद्वादस्य, अल्लिकुलानामपि तुलसीगन्धमधुपानदशा पक्षितुल्यैव, पश्चात् तत्स्वभाववशादुक्तस्वरूपत्वं परमिति ज्ञायते, मुनित्वात् पक्षिणामप्यन्तरेव निरन्तरमेतद्रसमप्रतैवेति न मत्ततोक्ता, अथ वा प्रभुरसस्वभावादनुक्तसिद्धैवाप्रिया सेति नोक्ता, तदैतेषामप्यल्लिकुलवद् दशा भविष्यति, वस्तुतस्तूक्तस्वरूपरसमत्ताल्लिकुला-लघुगीतमभीष्टत्वेवाविचित्तनैयत्येनैवासुभवन् प्रभुर्वेणुकूजनगाने करोतीति तच्छ्रवणे पक्षिणामपि तथात्वमेवोचिततरां भावश्यकत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः, तथाप्यादौ स्वरूपसौन्दर्यमेवोक्तमिति स्वस्य तद्दिदृशातियां पक्षिणां तत्प्राप्तिदशा तत्प्र-तिबन्धसारणेन कथित् वेदोभूदिति हन्तेत्युक्तम् ॥

२. इदं क्वचित् सुबोधिनान्तः संक्षिप्तं श्रीमत्प्रभुवरणानां स्वतन्त्रम् ।

सहवलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो ब्रजदेव्यः ।
 हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम् ॥ १२ ॥
 महदतिक्रमणशङ्कितचेता मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।
 सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत् प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥
 विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः ।
 तव सुतः सति यदाधरविम्बे दत्तवेणुरनयत् खरजातीः ॥ १४ ॥
 सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
 कवय आनतकन्धरचित्ताः कदमलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥

मेघः सर्वहितकारी तस्यापि वेणुनादजनितभावमाह पूर्ववत् सहवल इति द्वाभ्यां, हे ब्रजदेव्यो गोप्यो ब्रजदेवतारूपाः, अनेन विश्वासो भविष्यतीति निरूपितं, यर्हि वेणुरवेण विश्वमुपरम्भति पूरयति तर्हि महदतिक्रमेण शङ्कितचेताः सुहृदं भगवन्तमभ्यवर्षत् स्वदेहच्छायया चातपत्रं विदधज्जातः, तद् वा कुर्वन्नभ्यवर्षत्, अयं नादो महाबलयुक्तो विधगतान् सर्वानेव धर्मान् दूरीकृत्य स्वयमेव पूर्णः, तदाभासरूपोपि मेघो धूमादिसमूहात्मा विश्वं भगवन्तैव कृतार्थीभूतमिति स्वयमुपचरितार्थोपि स्वजन्मसाफल्याय भगवन्तमेव वर्षत्, तत्र यादृशेन वेणुनादेनैतद् भवति तादृशकर्तारं भगवन्तं वर्णयति विशेषणचतुष्टयेन, अन्यथा उपरम्भणमर्थवादरूपं स्यात्, तत्र क्रियाशक्तिः सम्पूर्णं वक्तुं सहवलो बलभद्रसहित इत्युक्तं सृष्टिकरणक्रियापेक्षयापीयं महती क्रियेति ज्ञापयितुं, स्रग्वो योयमवतंसः कर्णाभरणं तत्र विलासो यस्येति लीला निरूपिता, माला कीर्तिमयी दश दिशः श्रोत्रं, कीर्तिर्दिक्षु पूरिता यया सा भवत्येव सर्वोत्तमा, भगवत्कीर्तिप्रतिपादकं वा भागवतादिशास्त्रं सर्ववेदेष्वाभरणरूपं, तत्र विलासयुक्ता तत्रप्रतिपादिका च, एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितं, तस्याः सहकारिण्या इच्छाया माहात्म्यमाह स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति, एवं वेणुनादस्य कारणभूतक्रियोत्कर्षमुक्त्वा देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्विति, सर्वाधारभूतां पृथिवीं ये विभ्रति तेषामप्युच्चस्थानेषु स नादो जायत इति कथं न विश्वं पूरयेत्, रचोत्तुरणनमतिगम्भीरमुपरम्भति नादेन पूरयतीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता, तदेव मेघो महतो वासुदेवस्योपरि गच्छन् भगवदतिक्रमेण शङ्कितचित्तो भूत्वोपर्येव तिष्ठन्ने गमनार्थमुद्यतो नीलमेघश्यामं विश्वजीवनं भगवन्तं स्वमित्रं ज्ञात्वा सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वविन्दुभिः, अर्थात् पुष्पैः पूजितवान्, न केवलं पूजामेव कृतवान् किन्तु राज्यमपि दत्तवानित्याहातपत्रं दधदिति, न केवलं राज्यमेव दत्तवान् किन्त्व्यात्मनिवेदनमपि कृतवानित्याहच्छाययेति, सूर्येधः स्थित उपरिस्थितेन न छाया भवतीति पृथक् छाया निर्देशः ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्तमांस्त्रिविधान् वक्तुं तेषामपि वेणुनादेन किञ्चिज् जातमिति वक्तुं वेणुनादं वर्णयति भगवन्तं च विविधगोपचरणेष्विति युगमत्रयेण, सन्देहो मोहः सर्वपरित्यागश्च ज्ञानिनां श्रुतीनामरण्यवासिनां वेणुनादेन कृतः, तत्र ये विश्वगुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि सन्देहार्थं भगवतो वेणुनादं वर्णयति विविधेति, लोके जायमानो लौकिकप्रकारः सन्देहमुत्पादयति, ननु न तद् स्वामीश्वरे यन्न वेदे श्रुतमस्तीति सर्वविद्यास्थानानां ब्रह्माभिज्ञ इति कथं तस्य सन्देह इत्याशङ्क्याह वेणुनाद उरुधा निजशिक्षा इति, सुशिरभेदो वेणुस्तस्यापि प्रकाराः शास्त्रे निरूपितास्ते ब्रह्मणा ज्ञायन्त एते तु प्रकारा उरुधानेकधा निजशिक्षा निजेनैव शिक्षा शिक्षणमभिव्यक्तिप्रकारा वासु, अनेन नादब्रह्म नित्यमिति निरूपितं, तत्र क्रियाशक्तिः साधनमिति तस्य लौकिकत्वे कथं नादोलौकिको भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्याप्यलौकिकत्वायाह विविधेषु गोपचरणेषु गोपानां सञ्चारविशेषेषु

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजाकृतिविचित्रललामैः ।

व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वप्स्र्मधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ १६ ॥

व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।

कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥

विदग्ध इति, गोपसञ्चारा न वेदोक्ताः किन्तु लौकिकाः, ब्रह्माण्डान्तरस्थिता अपि भवन्ति तेन लोकेन्यत्र प्रसिद्धा नापि वेदे, भगवांस्तु सर्वत्रैव विदग्धोतोयं ब्रह्मा यं प्रकारं न जानाति तमेव प्रकारं कृतवान्, ननु ब्रह्मसृष्टावाविर्भूतः कथं ब्रह्मणोप्यज्ञातं करोतीति चेत् तत्राह तव सुत इति, यशोदां प्रति वदन्ति स्त्रीमण्डले समागतामत एवात्र न कामादिवार्ता किन्त्वनिपिद्ध एवोत्कर्षो निरूपितः, यथा तव पुत्रोपि संस्तव मनसाप्याकलयितुमशक्यं करोति तथा ब्रह्मणोपि ब्रह्माण्डे जातः, सतीतिसम्बोधनं विश्वासार्थं, अज्ञाने हेतुमाहुरधरविम्बे दत्तवेणुरिति, लोभात्मकोधर इति पूर्वमुक्तमतो न लोके प्रसिद्धः, तस्य रसो भगवता न दत्त इति, तत्रापि विम्बरूपः सूर्यवत् प्रकाशकः, न हि प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः, तत्र च स वेणुः स्थापितस्ततोप्युत्तमलख्यापनाय, स्वरजातीः पद्मजादिस्वरजातिभेदान्, अनयन्नूतनत्वेनोत्पादितवान् यर्हि तदा तत्परिज्ञानार्थं त्रिगुणप्रधाना अपि देवाः कालत्रयेपि समागत्य सोपि काल आधिदैविक इति ख्यापयितुं सवनपदं, तं वेणुनादं सवनश उपधार्थं शक्रः सात्त्विकः शर्वस्तामसः परमेष्ठी राजस इति ते पुरोगमा येषां देवानां, सर्व एव देवास्त्रिगुणात्मका भवन्ति कचयो निपुणा अपि नादे, इन्द्रो हि त्रैलोक्याधिपतिः सर्वदा नादपरः शर्वस्तु नादशास्त्रकर्ता परमेष्ठी तयोरपि गुरुरत एव परमेष्ठिपदं, तेषामन्यचित्ताभावायाहानतकन्धरचित्ता इति, आसमन्तान्नता कन्धरा बाह्याभिनयार्थं चित्तं च येषां, ग्राहकं चित्तं, नमनमत्र सर्वतः, तेष्यनिश्चिततत्त्वा जाताः, नाप्यौदासीन्येन कियत्कालं विचार्याज्ञाने तूष्णीम्भूता इति मन्तव्यं यतः कश्मलं ययुः, चिन्तया मूर्च्छिताश्च जाताः, वेणुनादेन वा मोहिताः, अत एव आभासत्वपक्षोपि निराकृतोलौकिकरसोत्पादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्त्वन्येषां वार्ता वेणुनादोस्माकमेवान्यथात्वं सम्पादयतीत्याहुर्द्वयेन पूर्ववत् निजपदाब्जदलैरिति, यहीरितवेणुः सन् व्रजति तदा तेन नादेन कुजगतिं स्थावरत्वं गमिता वयं गोप्यः सर्वा एव कश्मलेन मूर्च्छया वसनं परिहितं केशपाशं वा न विदाम इतिसम्बन्धः, अयं वेणुनादोस्मदर्थमेव जायत इति तस्य चेष्टयानुभवाच्च ज्ञायते, तत्र चेष्टया गोकुलनिवासिनामेवार्थं जायते तथा व्याप्तः कथमन्यकार्यं कुर्यात्? अतः प्रथमं भगवतो गोकुलहितकर्तृत्वमाहुर्निजस्य स्वस्यैव यत् पदाब्जद्वयं तस्य दलैर्दशाङ्गुलीभिस्तलभागैर्वा व्रजभुवो निरन्तरं पश्चात्क्रमणेन जातव्यथाया व्रजभूमेः खुरैर्जातं तोदं शमयन्निति शनैःशनैर्लीलया भगवद्गतिर्निरूपिता, क्षतांशो गतिविलासेन पादस्पर्शेन निराकृतः, आध्यात्मिकाद्यंशस्तु ध्वजादिना, तामसो भौतिको ध्वजेन निराक्रियते, राजस आध्यात्मिको वज्रेण सात्त्विक आधिदैविको नीरजाकृतिचिह्नेन, तान्येव विचित्राणि ललामानि पदेषु, तेन लौकिकालौकिकप्रकारेण व्रजभुवः खुरतोदप्रशमनं, व्रजे तिस्रः प्रधानभूता भूमिर्गावो गोप्य इति, तत्र भूमेर्दुःखनिवृत्तिं गत्या निरूप्य गत्या कृत्या च गवां दुःखं निवारयतीत्याह वप्स्र्मधुर्यगतिरिति, वप्स्र्मधुर्यो महावृषभः ककुब्ही स यथा लीलया मन्यरगतिस्तथा गच्छन् गवामपि दुःखहारीव निरूपितः, ईरितवेणुर्ब्रजतीति, गोपिकानां तदास्माकं वेणुनादेन जाते कामे स्थावरत्वमधिकं जातमित्याहुस्तेनेति, स्वभावत एव वेणुनादेन जातः कामस्तत्रापि सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगो यासु, अतो वेगेन स्तम्भे जाते

मणिधरः क्वचिदागणयन् गा मालया दयितगन्धतुलस्याः ।

प्रणयिनोनुचरस्य कदासे प्रक्षिपन् भुजमगायत चत्र ॥ १८ ॥

कणितवेणुरववञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णगृहिण्यः ।

गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥

कुन्ददामकृतकौलुकवेशो गोपगोधनवृत्तो यमुनायाम् ।

नन्दसूनुनरनघे तव चत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥

कुजगतिं वृक्षगतिं गमिता जाताः, तेषामन्तर्ज्ञानमस्तीति तदर्थमाहुर्न विदाम इति, सुपुत्रायपि न जानन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह कश्मलेनेति, कश्मलेन मूर्च्छया, स्त्रीणामत्यावश्यकं वसनज्ञानं कवरज्ञानं च, वेणुनादप्रस्ताव एवैतज् जातमिति गतिदृष्ट्यादिभिरपि कृतमत्र निरूप्यते ॥१६॥१७॥

हरिणीनां वेणुनादेन यथा जातं तद् वक्तुं पूर्ववद् वेणुनादं वर्णयन्ति मणिधर इति द्वाभ्यां, गवामाधिदैविकानि रूपाणि मणयस्तान् स्वसिन् विभतीति मणिधरः, अभिज्ञानार्थं वा, स्वप्रियाणामभिज्ञापका मणयोतस्तैः कदाचिद् गा आसमन्ताद् गणयन् जातः, अनेन तास्तद्गत-धर्माश्च भगवत्येव प्रतिष्ठिता इति तासां संसाराभावः सूचितः, अत एव गोपिकानामपि, अत एव हरिणीनामपि, पशुत्वाविशेषाद् ग्राम्याणां चेदुद्धारको विशेषत आरण्यानां भविष्यतीति युक्ता कृष्णपरता, मालया दयितगन्धतुलस्योपलक्षितः, यथा भगवतो नीलं रूपं प्रियं स्पर्शः स्त्रीणां शब्दो वेणो रसो नवनीतस्य तथा गन्धस्तुलस्याः, तद्गतोत्तमता सात्त्विकानां केपाश्चिदनुभवसिद्धा, तादृशी तुलस्यतस्तस्या मालां विभतिं, अतो यदा वयमपि प्रिया भविष्यामस्तदासानप्यस-द्धर्मान् वा धारयिष्यतीति कृष्णसारस्त्रीणां प्रवृत्तिः, कृष्णसारस्तु वेदे नियुक्त इति भक्तौ तासां विनियोगार्थं प्रवृत्तिः, किञ्च प्रणयिनोतिप्रेमवतोनुचरस्य गोपस्यासे भुजं प्रक्षिपन्निति कदा कदाचिद् 'आशंसायां भूतवच्चे'ति वा कदागायतेति मध्ये गानाशंसा, यथा गोपालस्य तथा स्नेहसेवाधर्मयोः सद्भाव एवं भविष्यतीति गोपिकानामिव हरिणीनामपि तथात्वाय स्नेहभजनं, देहास्फुरणान्न विजातीयत्वेन कामाभावः, तदैव कणितो यो वेणुराकसिकः शब्दविशेषो मनोहारी कणनात्मकः स चेद् वेणोर्निर्गतस्तत्सम्बन्धादन्येपि शब्दाश्चित्तवञ्चका इति रचपदं, शब्देन मृगाणां वशीकरणं सिद्धमेव, इदानीमेवोपयोगो भविष्यतीति प्रतीतिजननाद् वञ्चकत्वं, अतो रचेण वञ्चितचित्ताः कृष्णमन्वासत कृष्णसमीप आसत उपविष्टा जाताः, यथा प्रायमुप-विशत्येवं कृष्णमनूपविष्टाः, ननु स्त्रियोन्यस्य कथमन्यस्य गृहेन्यस्य समीप उपविष्टा इति, तत्राह कृष्णस्य कृष्णसारस्य गृहिण्य इति, तास्तस्य गृहिण्यो जाताः, वञ्चितचित्तत्वाद् वा रूपं विस्मृत्य शब्दमात्राभिनिविष्टा जाताः, वेणुनादेन वा सानुभावेन कृष्णसारेपि कृष्णमत्या कृष्णमेवा-न्वासत, ननु कृष्णसारेपि कृष्णप्रमाच्छब्दोपि वर्तत इति तं परित्यज्य कथमागता इत्यत्र आह ननु, अतो यत्रैव भगवान् गच्छति तत्रैव तमनुगत्य गमिष्याम इत्याशामपि त्यक्तवत्यः ॥१८॥१९॥

एवं नवप्रकारेण वेणुनादं निरूप्य गुणातीतप्रकारेण त्रिधा निरूपयन् वेणुनादेन भगवान् जगदेव वशीकृतवानित्याह कुन्ददामेतिद्वाभ्यां, यद्भिं भगवान् यमुनायां विजहार, तत्रापि पूर्वोत्तरदशायामपेक्षितो वेणुनादः परिगृह्यते प्रकरणित्वात् प्रकारविशेषाभावाच्च न पृथगुक्तः,

१. रसानुभवेनेत्यपि पाठः ।

२. साक्षिष्येन भगवत्सतः पीत इति लब्धस्वाद्भुवावा गोपिका इव तदेकपरा जाताः, एतन्नयनेषु स्वप्रियानयनसादृश्यदर्शनेन सादृशेन भावेन ताः पश्यति तादृशेनैवैता अपि पश्यन्तीत्येतांघामपि तत्सजातीयभावोत्पत्तिसाधैव वेणुकणनं चात एवामि-बीजाभृत्तमीजात्मकं रथपदमुक्तं, अतस्तच्छ्रवणेत्यातिस्वतापशमनं च सम्पद्यते, अतः स्वदृष्टान्तोक्तिर्युक्ता ।

३. इदं कश्चित् सुगोपिन्यन्तः संश्लिष्टं धीमत्प्रभुचरणानां स्वतन्त्रम् ।

मन्दवायुरूपवात्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शन ।

वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतवलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥

वत्सलो ब्रजगवां यद्गधो वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।

कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥

उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् ।

दित्सयैति सुहृदाशिप एष देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ २३ ॥

तदोपदेवगणाः परिवव्रुरितिसम्बन्धः, यमुनायामिति सामीप्यसप्तमी, अधिकरणसप्तमी वा, घर्मे गवां गोपालानां च जले स्थितिः सम्भवति, तत्र विहारो गोपैः सह जलक्रीडा गवां प्रक्षालनादिः, सर्वत्रोद्देशान्त्यर्थं वेणुनादः सहकारी, तदानीमनलङ्कृतत्वमाशङ्क्यालङ्कारमाह कुन्ददामेति, वस्त्राभरणाद्यलङ्कारा भविष्यन्त्येव पुष्पालङ्कारा न भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तदेव निरूप्यते, कुन्दद्राग्ना कृतः कौतुकवेशो यस्य, दामान्यनेकप्रकाराणि तैस्तथा वेशो निर्मायते यथात्यद्भुतो भवति, अत्र तु यथैव हासरस उत्पद्यते तथैव निर्मायत इति, नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्क्यामाहुर्नन्दसूनुस्तव वत्स इति, यया लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति, अनघ इतिसम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासार्थं च, तव च वत्सो जातः, अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितं, अन्यथा उल्लखलवन्धनलीलां न कुर्यात्, मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते, तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्यपि तथा, पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेग्रिमविशेषणेन, किञ्च प्रणयिनां नर्मदः, ये केचन स्नेहयुक्ता यथैव ते स्निग्धा भवन्ति तथैव लीलां करोतीति, अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः, यत्रैव लीलासकत्या क्रीडा स विहारः सोत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादनक्रीडा च ज्ञेया, अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात्, विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः, तत्र विद्योत्पादको वायुर्देवाश्च तदाधारभूताः, तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च बहिर्विद्याप्रकटनपराः, अतो न्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः, प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति मन्दो वायुरनुकूलं यथा भवति तथोपवातीति, अनुकूलं कूलसमीपे हितं च, अनेन शैत्यं निरूपितं, मलयजस्पर्शन सहित इति सौरम्यं, अनेन दाक्षिणात्योयं वायुरिति निरूपितं, भगवत्स्वरूपे दत्तेन वा मलयजेन सहभावादधिकशैत्यनिरूपकत्वेन अनुकूलत्वं, मलयजस्पर्शो मलयजस्यैव वा स्पर्शः, तथा सति तत्रत्यानां सर्वेषामेव भगवद्भावं सम्पादयिष्यतीति, मानयन्निति, स्वकीयैस्त्रिभिर्गुणैर्यथैव सन्माननं भवति तथैव वातीत्यतिवश्यता, उपदेवगणाश्च गन्धर्वादयश्च वन्दिनः कीर्तिनिरूपका जाताः, गायकाश्च सन्तः, य इति भगवदीयाः, वाद्यगीतपूजासाधनैस्तामसराजससात्त्विकैः सहिताः परिवव्रुः, सर्वत्रैवापेक्षितं कृतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

एवं गुणा तीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत् एव चरित्रमाहुर्वत्सल इति, भगवान् यद् गोकुलं गोष्ठे समानयति तत् कृपया, अन्यथा एकस्वामपि लीलायां व्यापृता गावो मुच्येरंस्तथा गोपिकाः, परं कृपयैव भजनानन्दानुभवार्थं तथा करोति, अत्र हेतुर्यद्गध इति, यद् यस्मात् कारणादगं पर्वतं धारयतीति, यदि भजनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं न कुर्यात्, एतद् भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि 'वृद्धैर्वन्द्यमानचरण इति, वृद्धाः सर्वतो निपुणाः, बहुज्ञैरेव भगवान् सेव्यो भवति, अतः कृत्स्नमेव गोधनमुपोह्य ततः पृथक्कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा, दिनान्त इति, अग्रे वनस्थितेरयुक्तत्वालीलान्तरस्य च चिकीर्षितत्वात्, गीतवेणुर्जातः श्रमापनोदनार्थं ब्रजस्थानां ज्ञापनार्थं च, अस्य नादस्याग्रे कार्यं

वक्तव्यं, गोपिका एव कृतार्थाः करोतीति न किन्तु गोपानपीति ज्ञापयितुं तत्कृतस्तोत्रमाहानुगेडित-
कीर्तिरिति, अन्तुगैः सेवकैरीडिता कीर्तिर्यस्य, अनेन रात्रौ तेषामपि गानमुक्तं भवति यथा दिवसे
गोपिकानामन्यथा सर्वेषां निरोधो न भवेत्, एतादृशस्य कार्यं स्वयमेव जानातीति स्वयमेव करोतीत्या-
हुरुत्सवमिति, श्रमरुचा ब्रजस्थदृशामुत्सवमुन्नयन्नाशिपो दित्सयेतीति सम्बन्धः, श्रम-
युक्ता रुक् कान्तिः, भगवतः श्रमाभावपक्षे प्रदर्शनमात्रपरत्वं, अस्ति श्रम इति सिद्धान्तः, 'मर्ता सन्
श्रियमाणो विभर्ति' 'एको देवो बहुधा सन्निविष्टः' 'यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुनिधाय भारं पुनरस्तमे-
ती' ति श्रुतेः सर्वधर्माश्रयत्वाच्च, विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वादश्रान्तोपि, न तु केवलमश्रान्त एव, श्रमः
सुखकारक इत्यपरे, तत्सम्बन्धिनी रुक् श्रमरुक्, सा नायकगता स्त्रीणां न हितकारिणी तथाप्यस्माकं
हितकारिण्येव जातेत्याहुर्दृशीनामुत्सवमुन्नयन्निति, इति दर्शनं, यदि भगवान् श्रान्तो न भवेत्
तदा शीघ्रं गच्छेत् तदा दृष्टीनां परमानन्दसन्ततिर्न स्यात्, ऊर्ध्वं नयन्निति सङ्गते दृष्टीनां य
आनन्दः स्थितो यावांस्तदपेक्षयाधिकं कृतवानित्यर्थः, भगवत्कीर्तेः सर्वपुरुषार्थदातृत्वाय प्रकारं वदञ्च
श्रममुपपादयति खुररजश्छुरितस्त्रगिति, गोखुररजोभिश्छुरिता व्याप्ताः स्रजो माला यस्य,
वायुवशाद्दुद्रतो रेणुर्न स्थिरो नापि नियतः, खुरजातस्तु तथा, खुराणामेव गोत्वात् प्रकृतत्वाच्च न
गोग्रहणं, 'पशवो वा एकशफा' इत्यत्र तथा निर्णयात्, अनेन धर्मोयमिति निरूपितं रजोर्धो व्याप्तिः
काम इति, आगमनस्य तु यत् कार्यं तदाहुः सुहृदां सर्वेषामेव सम्बन्धिनामाशिपः सर्वा एव
देया इत्युक्तं गोपिकाद्वारा सर्वेष्वानन्दप्रवेश इति, एष इति प्रदर्श्याहुर्यतः स्वसिंहीला ज्ञापिता भवति,
साधारण्येन सर्वेषां तापनाशकत्वाय भगवद्गतमसाधारणं धर्ममाहुर्देवकीजठरभूरुडुराज इति,
अदितिर्देवकी 'अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्ष' मिति श्रुतेरदित्यवतारत्वाद् धुरूपा सा, तस्यामवश्यं चन्द्रो-
दयोपेक्षित एव, सा पुनर्विशेषरूपं गृहीतवतीति चन्द्रोपि विशिष्टकार्यं करोति, लौकिकस्तापस्त्रिविधो
भगवद्विरहश्च, अयं भवतीति
देवकीजठरभूः स देवक्यां
जातः परं सुखदोसाः २॥२३॥

साधारणीं लीलायुक्त्वा गोपिकास्येव वेणुकृतां भगवतैव जनितां लीलांमाह मदेति, यदुपति-
मुदितवक्त्र उपयातीति, पूर्वोक्ता एव वेणुनादा अत्र ग्राह्याः, दश लीलाः पूर्वं निरूपितास्ता

१. अथ वैता भगवद्विरहेणार्ता इति स्वामिलपितप्रकारेण तदङ्गसङ्गतिरेकेण नैतासामुत्सवो भवतीत्यार्ता एव स्थिताः
परं दृशीनां दर्शनं मुख्यमिति तेनैवोत्सवोन्नयनमुच्यते, तथा चार्तानामस्माकं दृशीनामिति समासो हेयः, आर्तशब्दस्य
ह्रस्वोपि छान्दसः, न हि दृशीनामेवार्तत्वमत्र विवक्षितं, प्रकारान्तरेणापि तत्स्वरूपरसास्वादवयः स्वामिन्य इति सर्वेन्द्रियाणा-
मेवार्तत्वसम्भवात्, तदेव सर्वत्रोत्सवे पुनराशिपोनमीप्सितत्वेनामे तद्विस्मोकिरप्यनुपपन्ना स्यात्, दृशीनामुत्सवो बहिरिव,
अन्तर्दृष्टवस्य त्वधिकरणं मनः, तस्यात्प्रत्वाच्च स इदानीं परमं सम्भोगसामयिकदर्शने भविष्यतीति ज्ञापनायोर्ध्वमेत्युक्तं,
यथा 'गोप्यो दिदक्षितदृशोभ्यगमन् समेता' इत्यत्र दर्शनानन्तरमपि दृशां दिदक्षितत्वमेवमत्रापि हेयं, अत एव दृशीनामिति-
सम्बन्धपट्याप्युत्सवस्य तत्सम्बन्धित्वमेव प्राप्यते, तत्रापि भगवत्कर्तृकतयनोक्त्या तासां बहिरुत्सवोपि श्रियश्रपित इति
तद्दर्शनस्वभावाच्च स्वत इति चोच्यते, अत एवोत्सवकरणत्वं श्रमरुच्योपि युज्यते, अन्यथा विराडुत्कण्ठितानामासां श्रियतमागत-
श्रमनिरोक्षणेनाग्निमरसप्रतिबन्धनाद्वा नोत्सवः स्यात् प्रत्युत पूर्वापेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात्, किञ्च विनास्माभिरन्येन प्रियः
श्रमापनोदनं न कारयति वयमतः परं करिष्याम इति श्रमरुचस्वभावं युक्तमेव, श्रमस्य कान्तिलनिरूपणेनापि स्वमतो-
रुत्सवः भागोपराजानाशिकानिगुणकक्षेत्र कर्णं कर्णाग्रमग्न इति जेभ कर्णा वेनात्

रायत्वात्, अतो ज्ञायते सुहृदामस्माकमाशिपो दित्सयेतीति, परतीत्यागमनक्रियायां कमोनुवत्तापि तथेति ज्ञाप्यते,
अयं भावः, 'कर्तुरमीप्सिततमं कर्म' भवति, तेनात्र भगवत्कर्तृत्वात् तदमीप्सिततमत्वमस्माकमेव नान्यस्य, अन्यथा मजमेतीत्युक्तं

सर्वेषां तापहारको दूरादेव परं पातत्वेनास्तिनेकटे नक्षत्राणामेव तथायमापे सनेवा तथा दूरादेव परं पातत्वेनास्माकमेव तथेति
मूयान् विशेषः सम्पद्यते स यथा नक्षत्रमण्डले तिष्ठन्तीरेव राजमानः सर्वतापनिवर्तकस्त्ववायमप्यसन्मण्डले तिष्ठन्नस्माभिरेव
राजमानस्वयेत्युडुराजपदेन व्योच्यते । २. इदं श्रीमत्प्रभुचरणानां स्वतन्त्रं क्वचित् पुस्तकेषु श्रीसुबोधिन्यन्तःसंश्लिष्टं दृश्यते ।

मदविघूर्णितलोचन ईपन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

चंदरपाण्डुचदनो मृदुगण्डं मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैप दिनान्ते ।

मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् ब्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच-एवं ब्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः । रेमिरेहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥२६॥ सर्वा अस्मदर्थमेवेति दशधा भगवन्तं विशेषयन्ति, एक एव भगवानुभयत्रेति युगलत्वेपि नात्यन्तं विभागः, सर्वत्रैव वेणुनादे रजोगुणो मुख्य इति सोऽस्मदर्थं फलित इत्याहुर्मदेतुं विघूर्णिते लोचने यस्येति, मदोत्र स्वानन्दस्थित्या पूर्णावबोधः स ज्ञानमार्ग एवेति प्रकटयित्वा सर्वविषयान् व्यावर्तयितुं विघूर्णितलोचनत्वमुक्तं, अयं धर्मो भगवन्निष्ठो निरूपितः, स्वरूपस्थित्यर्थं तादृशोपीपन्मानदः, मानं प्रयच्छति सन्माननां करोति तेनास्माकं गम्यो भवतीति ज्ञायते, मानमभिमानं वा रजोगुणप्राकट्यात् प्रयच्छति खण्डयति वा ज्ञानप्राकट्यात्, प्रयच्छति मानं द्यति खण्डयति त्रिष्वपीपदेव तत्तत् कार्यं, ननु पूर्णस्य भवतीष्वेवङ्करणे को हेतुः? तत्राहुः स्वसुहृदामिति, स्वपदादसाधारण्यं तेन स्वस्यैव सुहृदस्ताः, महतोपि सुहृत्कार्यं कर्तव्यमिति, साधारणं कार्यमाह वनमालीति, कीर्तिमयीं वनमालां प्रकटयतीति, चंदरवत् पाण्डुचदनं इति, चंदरोत्र फलवाचकः, स हि धर्मेण प्रतिक्षणं विसृष्टीं कान्तिं करोति, तत्राप्यर्धपद्मः पाण्डुवर्णो भवति, अग्रे त्वारक्तः, तथेदानीमर्धरतोऽग्रे त्वत्यन्तं रतो भविष्यतीतीपन्मानदत्वाद् विशेषः, साधनं कीर्तिरिति मध्ये विशेषणान्तरं, अथ चात्र पाण्डुशब्देनारक्त एव गुण उच्यते तदा चदनं वक्त्रमधरामृतपानं लक्षितं भवति, वनवासिनां वैतदुपभोग्यमिति वने गत्वैतदुपभोग्यमिति सर्वा ज्ञापयन्ति, ततोपि विशेषमाहुः कनककुण्डललक्ष्म्या मृदुगण्डं मण्डयन्निति, इमश्रूद्गमाभावादानन्दनिधानत्वाच्च मृदुत्वं भोगार्थमुपपाद्यते गण्ड एव रससमाप्तिरिति, कनकपदं वर्णान्तरज्ञापनार्थं, उत्कृष्टेनापि परमानन्देनाप्यस्मदर्थं कामरस एवोद्बोध्यत इति सर्वथास्मदर्थमेव भगवदागमनमिति निश्चीयते, अन्यथा शिरोभेदानसत्समक्षं न कुर्यादिति, ननु यद्यपि महांस्तथापि बाल इति नन्दसूनुरिति कथमसाधारणीं लीलां करिष्यतीत्याशङ्कां वारयन्ति यदुपतिरिति, अयं यादवानां पतिस्ते हि बहुस्त्रीका भवन्ति, अमर्यादार्थं विशेषणान्तरमाहुर्द्विरदराजविहार इति, महासुरते गजेन्द्र इव महान्, तेन विना न पूर्तिरिति, तदपेक्षयाप्यादौ पूर्वतापं दूरीकरिष्यतीत्याहुर्यामिनीपतिरिवेति, सम्पूर्णाया यामिन्या अयं पतिः, अतस्तद्गतानां विशेषेण सुखदः, नन्वहर्षतिरपि कथमुच्यते यामिनीपतिरिवेति? तत्राहुरेव इति, सर्वालङ्कारभूतस्तत्र तिष्ठति, अधुना तु श्रान्त इव, दिनान्त एव यामिनीपतिरिव चन्द्र इव दूरादेव तापनाशकः साम्प्रतमग्रे तु यामिनीपतिरिवेममर्थं ज्ञापयतीति लक्ष्यते यतो मुदितवक्त्रः प्रसन्नवदनो भूत्वोपयाति समीपमागच्छति, अयं भावस्तासामेव हितकारीति पूर्वं साधारण्यमुक्तं, उपसंहारे पुनराह मोचयन् ब्रजगवामिति, ब्रजस्य गवां च सम्पूर्णे दिवसे यावांस्तापस्तं सर्वमेव मोचयतीति ॥२४॥२५॥

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्थानामेव तद्द्वारोपसंहरत्येवमिति, राजन्निति सम्बोधनं विश्वासार्थं, ब्रजगता अपि स्त्रिय एवम्प्रकारेणाहस्तु भगवत्सम्बन्धरहितदशायामपि कृष्णलीला एवानुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीरनुक्रमेण गायती रेमिरे, स्वत आनन्दरूपा कीर्तिस्ताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जातेत्याह तन्मनस्कास्तच्चित्ता इति, चित्तं ज्ञानप्रधानं मनः कर्मप्रधानमिति, एवं सर्वप्रकारेण प्रपञ्चविस्मृतिर्भगवदासक्तिश्च निरूपिता, नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति तत्रोपपत्तिमाह महोदया इति, महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्यासामिति सर्वं सुस्थम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीयां श्रीमद्भक्तिसङ्घातमजश्रीमद्ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य दशमस्कन्धविवरणे द्वात्रिंशोऽध्यायविवरणम् ३२

॥ समाप्तं तामसफलप्रकरणीयं श्रीयुगलगीतम् ॥ समाप्तं द्वितीयं तामसप्रकरणम् ॥

॥ શ્રીયુગ્લગીતનાં શ્રીસુવોધિનીજીનો અનુવાદ ॥

કારિકાર્ય-દ્વાત્રિંશ અધ્યાયમાં ગોપિકાના અન્તઃકરણમાં ગુણગાનને કરીને ભગવાન હરિએ સ્વાનન્દને પૂર્વો-
 જ્ઞે જ કરીને હરિ પૂર્ણાનન્દ- એમ આ અધ્યાયે ઈશાય છે, યદ્યપિ આનન્દ તો સર્વજ જ અન્તઃ જ અનુભવાય છે.
 તથાપિ બાહ્ય રમણમાં શરીરના અને ચેષ્ટાના જ પ્રાધાન્યથી સ્વરૂપના મૂર્તત્વે તદાત્મક-સ્વરૂપાત્મક-આનન્દ પશું
 મૂર્ત હોવાથી શરીરેન્દ્રિયાદિમાં પણ સ્વરૂપતઃ સ્થાપિત આનન્દનો અનુભવ મને કરીને થાય છે,
 પરંતુ પ્રકૃતમાં તો અન્તઃસહ્યે કરીને પ્રકટ આનન્દે બાહ્યરમણવદ્ શરીરેન્દ્રિયાદિમાં ધર્મ હોય છે એ અભિપ્રાયે
 અત્ર “અન્તઃ” પદ કથ્યું, ‘સ્વાનન્દને પૂર્વો એમ ઈશાય છે’ એમ અત્ર વાક્યસામ્યન્ધ છે, ‘ધર્મિસ્વરૂપવિરહજન્ય
 દુઃખનું નિવારણ ધર્મરૂપ ગુણગાનને કયે પ્રકારે સમ્ભવે ? અને તત્ર પણ સ્વરૂપવદ્ જ આનન્દપૂરણ કયે પ્રકારે
 સમ્ભવે ? એમ આશંકીને “યેન” ઇત્યાદિ કથે છે, જેમ સ્વરૂપ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે તેમ નામલીલા પણ પૂર્ણાનન્દાત્મિક
 છે તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે, આ પક્ષમાં ભગવાન રૂપતઃ અને નામતઃ એમ ઉભયતઃ પૂર્ણાનન્દ છે તેથી
 ધર્મરૂપ ગુણગાને પણ ધર્મિસ્વરૂપવિરહજન્યદુઃખનિવારણ અને તત્ર પણ સ્વરૂપવદ્ જ આનન્દપૂરણ સમ્ભવે છે,
 યદ્વા જે સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ પૂર્વે તેમ કર્યું હતું તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુ અન્તઃરિચત જ હોવાથી અત્યુદ્દે
 મુખ્યકમલદ્વારા બદિર્નિર્ગત થયો અને અધુના પણ તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ તેમ કર્યું, આ પક્ષમાં
 ‘યેન’ પદનો અર્થ ‘હેતુ’ કરીને ‘જે હેતુએ પર્યાયાપીમાં પૂર્ણાનન્દ કથ્યો હતો તે જ સ્વરૂપલક્ષણ હેતુએ
 અધુના પણ ગોપિકાના અન્તઃ સ્વાનન્દ પૂર્વો’ એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, એનું જ વિવરણ ‘અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ’
 ઇત્યાદિએ કરે છે, સ્વાનન્દપૂરણને જ આ દ્વિતીયા કારિકાએ વિવરે છે કે અન્તઃપ્રવિષ્ટ ભગવાન ગુણગાને
 મુખથી ઉદ્ધરીને ગુણાનુવાદશ્રવણે પુનઃ કર્ણમાં જ્યારે સમ્યક્ નિવેશાય છે ત્યારે કર્ણદ્વારા સુસ્થિર થાય છે, યદ્વા
 જેમ જેમ ભગવાન ભક્તોની સ્વવિધવિકા આર્તિને દેખે છે તેમ તેમ ભગવાન મુદ્ધિત થાય છે, ‘યદ્યપિ
 પરમકૃપાલુ ભગવાનનું તે પ્રકારે સ્વભાવકચન અનુચિત છે તથાપિ તેમ જે કથ્યું તેનો આશય આ પ્રકારે છે,
 ભક્તવિધવક પરમ અનુરાગ હોવાથી પરોક્ષમાં તેમના હૃદયમાં સ્વસ્વરૂપપ્રકરને ગુણગાનશ્રવણાનન્દના અનુભવની
 ઇચ્છા ભગવાનને થાય છે અને તે ઇચ્છાની પૂર્તિ ત્યારે તેમની આર્તિએ જ થાય છે તેથી તાદૃશ આનન્દવિશેષે મુદ્ધિત
 થાય છે એવો ભગવાનનો સ્વભાવ છે એવી વસ્તુસ્થિતિએ-અને દિવસે વિરહાન આર્તિએ પૂર્ણા ગોપિકાના
 સાયંભિવને ભગવાનને જે રસ થાય છે તે રસ દિવસે સહ્યે થતો નથી એવી પણ વસ્તુસ્થિતિએ-ભક્તોએ જે
 સ્વાનન્દે જ ભગવાનને પૂર્ણાનન્દ જાણ્યા તાદૃશ સ્વાનન્દને ભગવાને સ્વયં ગોપિકાના અન્તઃ પૂર્વો, આ તૃતીય પક્ષમાં
 ‘પૂર્ણાનન્દત્વના અનુસન્ધાને સ્વાનન્દપૂરણહેતુરૂપ ગુણગાન નથી પરંતુ ગુણગાન ભાવસ્વભાવથી છે તેથી
 ભાવસમ્યન્ધિ કાંઈક પ્રયોજન વક્તવ્ય છે’ એમ આશંકીને પરિહરે છે કે ભાવસ્થૈર્ય પણ થાય છે અને તેથી
 ભાવસ્વભાવથી તે ભાવના સ્થૈર્ય ગુણગાન છે, આ પ્રયોજન ભાવાન્તઃપાતિ જ છે, પશ્ચાત્ તે ગુણગાને પ્રયોજનદય
 પણ સમ્પન્ન થયું, યદ્યપિ ગુણગાન ભાવસ્વભાવથી જ થાય છે, કાંઈ પણ પ્રયોજનાનુસન્ધાને ગુણગાન
 થતું નથી, તથાપિ પૂર્વભાવનું સ્થૈર્ય પણ આ જ ગુણગાને થાય છે એમ “અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ” ઇત્યાદિએ કથ્યું,
 ગુણગાનને સ્વાનન્દને પૂર્વો, ગાન ભાવકાર્ય હોવાથી અને તે ભાવ પણ ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભગવાને
 પૂર્વો એમ કારિકામાં કથ્યું, અત્ર સ્વાનન્દપૂરણ જ ભાવસ્થૈર્ય છે અને તેનું જ વિવરણ “અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ” ઇત્યાદિએ
 કરે છે, જાનને અન્તે “શમિરે અહઃસુ” પદે આ સ્વાનન્દપૂરણ કથ્યું, પૂર્વે જે ભાવાત્મકભગવાદાત્મિકા સુધા નાદ્વારા
 પ્રવિષ્ટા છે અને જેનું નિરૂપણ “સ્નાન્ વેણીરધરસુધયા પૂરયન્” શ્લોકે કર્યું હતું તે ભાવાત્મકભગવાદાત્મિકા સુધા-
 બદિઃફલાનુભવપર્યન્તના પૂર્વોક્ત પ્રકારે ક્રમે પુષ્ટા સતી સ્વવિધવરૂપ સ્વપોષક બદિઃસમ્યન્ધને અલભમાના-સ્વવ-
 નદિ પ્રાપ્ત કરતી-તદર્થ-બદિઃસમ્યન્ધાર્ય-ગુણગાનરૂપે પ્રકટા પણ અલભ્યબદિઃસમ્યન્ધવિપયા સતી તે સુધા-
 પ્રાપ્ત્યથી પૂર્વે અન્તઃ સાક્ષાત્ પ્રિયપ્રાકલ્પથી પુનઃ તત્ર જ સ્વના અને અન્યાના પણ શ્રોત્રદ્વારા પ્રવિષ્ટા તે
 સુધા-તત્ર સ્વવિધવ પોષકને પ્રાપ્તિને સુસ્થિર થઈ એ સ્વારસ્ય “અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ” ઇત્યાદિએ કથ્યું, આ અધ્યાયમાં
 યુગ્મશ્લોકે ગાનમાં હેતુ “શબ્દાર્થયોઃ” ઇત્યાદિ તૃતીયા કારિકાએ કથે છે, અત્ર અધ્યાયમાં નાદાત્મક સમ્પન્ની

અને તત્પ્રતિપાદ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અર્થની પણ મુખ્યતા છે એ સાધનાર્થ યુગ્મશ્લોક છે, પૂર્વે-વેણુગીતે-નાદમાત્રનો અનુભવ હતો અને અત્ર તે નાદાત્મક શબ્દનો અને તત્પ્રતિપાદ ભગવત્સ્વરૂપાત્મક અર્થનો પણ એમ ઉભયનો અનુભવ છે તેથી આ અધ્યાયમાં તે અનુભવનું કથન યુગ્મશ્લોકે કરે છે, પૂર્વે તે નાદમાત્ર અનુભૂત હતો તેથી નાદપ્રાધાન્યે “અક્ષરવર્તા” ઇત્યાદિએ ગાન કર્યું અને અધુના તે સ્વરૂપાનુભવ પણ સાક્ષાત્ થયો તેથી નાદ-શબ્દ-અને સ્વરૂપ-અર્થ-એ ઉભયે પણ મહારસરૂપ છે એ જણાવવાને યુગ્મશ્લોકે કથન છે એમ-અને શબ્દનું અને અર્થનું પણ અત્ર એકરૂપત્વ છે એમ-જણાવવાને શ્લોકયુગ્મની એકવાક્યતા છે, ‘સર્વેષુ’ ઇત્યાદિએ યુગ્મસંખ્યાતાત્પર્ય કયે છે, અને સર્વ માસમાં જે-લીલા-કરે છે તે નિરૂપાય છે ‘તેથી અત્ર તે કથાય છે’ એમ વાક્યયોજના કરવી, અત્ર અધ્યાયમાં વર્ષે વર્ષે યાવતી લીલા પ્રભુ કરે છે તાવતી સર્વા લીલાનું ક્રમે ગાન શ્રીસ્વામિનીએ કર્યું-કાંઈ એતાવ-માત્રા જ લીલાનું ગાન કર્યું નથી-એમ જણાવવાને પૂર્ણ વર્ષ દ્વાદશમાસાત્મક હોવાથી માસસમાનસંખ્યાક દ્વાદશ યુગ્મશ્લોક અત્ર કથ્યા એ આશયે “અતોત્ર” ઇત્યાદિએ કયે છે કે તેથી અત્ર દ્વાદશ યુગ્મ કથ્યાં, અત્ર ‘માસસમાનસંખ્યાકયુગ્મા માસયુગ્માઃ’ એમ મધ્યમપદલોપી સમાસ જણવો, કિંચ ઉપક્રમે અને ઉપસંહારે એમ શ્લોકદ્વયે પણ એક યુગ્મ અધિક થાય છે તેથી અધિક-પુરુષોત્તમ-માસમાં પણ ભગવાન જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગાન શ્રીગોપીજન કરે છે એ આશયે “આદન્તે” ઇત્યાદિ કયે છે, ‘આદિ અને અન્ત તે આદન્ત’ એમ સમાહારસમાસ “આદન્તે” પદમાં કરવો, આદિમાં અને અન્તમાં એક અપર યુગ્મ સમાહારે થાય છે, તત્ર પ્રતિપાદ રૂપ “પ્રક્રમઃ” ઇત્યાદિએ કયે છે કે આદ્યશ્લોકમાં ગાનનો ઉપક્રમ છે અને અન્ય શ્લોકમાં “તન્વિચિતાસ્તન્મનરકાઃ” એમ ક્ષેપ છે તેથી આ પ્રકારે સર્વ મહીને આ અધ્યાયમાં (૧૨+૧=૧૩) ત્રયોદશ યુગ્મ છે. (કા. ૧-૪.)

આમાસ-એમ ભગવાને સહ રાત્રિકોડા કથીને હને દિવસે કીડાવસાને તે સ્વામિનીએની સંસારપ્રવૃત્તિ થતી હશે એમ આશકુંતીને દિવસે તેઓ ભગવદ્ગુણવર્ણનપરા થયાં એમ વદતા-શ્રીશુક-ગુણવર્ણનાના આવશ્યકત્વાર્થ^૧ આરમ્ભમાં દુઃખ અને પર્યવસાનમાં સુખ એમ નિરૂપતા-શ્રીશુક-પ્રથમપ્રવૃત્તિમાં પણ દિવસે ગોપિકાને પરમ દુઃખ થયું એમ ‘ગોપ્યઃ’ ઇત્યાદિ શ્લોકે પ્રથમ કયે છે, અત્ર ‘પ્રથમ’ પદનો અન્વય ‘આહ’ પદે સહ કરવો, પ્રથમપ્રવૃત્તિમાં-ગનારમ્ભમાં-પણ યત્ર દુઃખ તત્ર ગાનાભાવમાં તે કથવું જ શું એમ કૈમુત્યાર્થ ‘અપિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો.

ગોપ્યઃ કૃષ્ણે ઘનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ ।

કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો નિન્ચુદુંઃસ્વેન વાસરાન્ ॥ ૧ ॥

અક્ષરાર્થ-વનમાં કૃષ્ણ ગયે જ શ્રીગોપીજનનું ચિત્ત તદ્દતુ દ્રવીભૂત થઈ જતું, અને કૃષ્ણલીલાને પ્રકર્યે ગાતાં તેઓ દુઃખે વાસરનિર્ગમન કરતાં. ૧.

વ્યાખ્યાન-અત્ર ‘ગોપ્યઃ’ એમ કેવલ પદથી-‘ગોપ્યયોપિતાં’ વદ અપકર્યણપક ધર્મની અનુક્રિતપૂર્વક શુદ્ધભાવતાપક ‘ગોપી’ પદથી-પૂર્વોક્તા રાસમણ્ડલમધ્યસ્થાનું જ કથન છે-કાંઈ પૂર્વાધ્યાયોક્તાનું કથન નથી-તેથી કેવલ-શુદ્ધ-‘ગોપી’ પદથી પૂર્વોક્તાનું-રાસમણ્ડલમધ્યસ્થાનું-જ ગ્રહણ કરવું, કૃષ્ણ-સદાનન્દ-વનમાં ગત સતે તે સદાનન્દને અનુ જ દ્રુત થયું છે ચિત્ત જેમનું એવાં ‘તમનુદ્રુતચેતા’ શ્રીગોપીજન થઈ ગયાં, જેમનું ચિત્ત વસ્તર-તરમહણાક્ષમ થઈ ગયું, ‘દ્રુત’ શબ્દથી ‘વિલપ’ કથ્યો, તતઃ સર્વત્રપ્રસૂત સૂક્ષ્મભાવાપન્ન-દ્રુતત્વથી વિરલાવયવ-તે ચિત્તે સદાનન્દની લીલાનું ગ્રહણ કર્યું, સર્વાન્તરત્વે આનન્દમય વિરલાવયવ હોવાથી તાદશ-સૂક્ષ્મભાવાપન્ન વિરલાવયવ-જ ચિત્ત કૃષ્ણલીલાગ્રહણમાં યોગ્ય છે તેથી તેઓ કૃષ્ણલીલાને પ્રકર્યે ગાતાં થયાં, જેમ સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે તેમ તદાત્મિકા તક્ષીલા પણ સદાનન્દરૂપા છે એમ પણ જણાવવાને પુનઃ “કૃષ્ણલીલાઃ” પદમાં નામગ્રહણ કર્યું, અન્યથા “કૃષ્ણ” પદ પુનઃ ન વદતાં “કૃષ્ણ” પદને સ્થાને ‘તત્પ્રેદ જ વદે, અને ત્યારે તે લીલાનું તત્સમ્પન્વિત્વમાત્ર પ્રાપ્ત થાય પરન્તુ ઉક્તરૂપ તદાત્મકત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને એ તદાત્મકત્વ તે આવશ્ય વાચ્ય છે-કારણ કે સ્વરૂપવિયાગમાં તદતિરિક્ત કાંઈ પણ જીવનહેતુ થઈ શકતું નથી કેમ કે તદતિરિક્ત પદાર્થમાત્ર તે સદાનન્દ કૃષ્ણથી હીન છે-આ સર્વ આશયથી ‘તત્’ પદ ન કથતાં પુનઃ “કૃષ્ણ” પદ કથ્યું, તેથી યથાકથ્યન્વિદ્ મહત્ માનસદુઃખે વાસરનું નિર્ગમન કરતાં, પુનઃ જ્યારે

૧. નિરસાધનકલાત્મપુષ્ટિમાર્ગમાં ગુણગાન વિધિપ્રાપ્ત નથી પરન્તુ ભગવદ્દર્શનેહે-વા શ્રવણાદિજન્ય પણ સ્નેહે-આવશ્યક જ છે એમ ૨-૧-૫નાં શ્રીમુગાધિનીનીમાં સિદ્ધ છે.

પ્રકીર્ણ ભગવચ્ચરિતમાં વિકીત તન્વિત એકલાવને પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેઓ પૂર્ણમનોરથ થશે, અત્ર 'મનોરથ' પદનો અર્થ 'ભગવત્સંબંધવિધાયક ભાવ' કરવો, તેમનો તે મનોરથ પૂર્ણ થશે, અર્થાદ્ આન્તર રમણ પ્રાપ્ત થશે, અને તેથી પૂર્વોક્ત ગુણગાનપ્રયોજન ભાવચર્યે થશે, પરન્તુ હદાની સર્વા સામગ્રી વિશક્ષિતા છે- તત્તદન્તરિયતા સુધા વિશક્ષિતા-તત્તદન્તરિયતા-જ છે તેથી દુઃખે દિનનયન કરે છે, મૂલમાં 'વાસર' પદથી રાચ્યર્થ કથન્વિત પ્રાણધારણ સક્ષાય છે. ૧.

કારિકાર્થ-હરિની વેણુનાદપુરઃસરા સર્વોત્તમા લીલા યુગલશ્લોકમાં સર્વત્ર પ્રથમ શ્લોકમાં નિરૂપાય છે, તે લીલા કીદશી? એમ આશંકીને "હેતુઃ સર્વત્ર વાચ્યેયે" કથે છે, પ્રત્યેક યુગલના વ્યોમયાનવનિતામૂર્છાદિરૂપ દ્વિતીય શ્લોકમાં જે વાચ્ય અર્થ તત્ર હેતુબૃતા જે લીલા તેતુ કથન પ્રત્યેક યુગલના પ્રથમ શ્લોકમાં છે, અને 'દેવશ્લી' ગોર સરિત્ પાદપલતા અને પક્ષી તથા મેઘ બ્રહ્માદ તથા ગોપિકા હરિણી અને દેવગન્ધર્વો એમ દશનું અને 'દ્વિધા ભગવાન્ હરિ' એ દશનું એમ સર્વ મલીને દ્વાદશનું-નિરૂપણ ઉત્તર યુગલશ્લોકમાં છે, કારણ કે તેઓ વેણુનાદનિદ્રસત છે, પાદપ અને લતા એકશ્લોકોક્ત એકવિધ છે તેથી દેવગ્યાદિ દેવગન્ધર્વાન્ત એમ દશવિધ દશયુગલનિરૂપિત વેણુવાદરસત કથ્યા અને અન્ત્ય યુગ્મદ્વયમાં તે ભગવાન્નું જ કથન છે એમ "દ્વિધા ચ ભગવાન્ હરિઃ" ચરણે કથ્યું, અન્તિમશ્લોકોક્ત દ્વિધા ભગવાન્ હરિ જ છે તેથી વેણુવાદનિદ્રસતમાં સર્વ મલીને દ્વાદશવિધ છે તેથી ઉત્તર શ્લોકમાં-પ્રતિયુગલ દ્વિતીયશ્લોકમાં-તેમનું-દ્વાદશનું-નિરૂપણ છે, અન્ત્ય યુગ્મદ્વયનું તાત્પર્ય વદતાં "જનાતિ" ધ્યાદિએ કથે છે કે હરિ ભગવાન્ સ્વપ જ એતદ્રસને જાણે છે અને જાણે છે જ તેથી અન્તે "ઉત્સવ-શ્રમશ્યા" અને "યદુપતિદ્વિરદરાજવિહારઃ" શ્લોકમાં એમ વારદ્વય અનન્મસત્વે ભગવાન્નું કથન કથ્યું, અત્ર "જનાતિ ભગવાન્ એવ" અને "જનાતિ એવ હરિઃ સ્વય" એમ વારદ્વયોક્તિએ ભગવાન્નું શ્લોકોક્તતાવ યોષ્યું, અત્ર પ્રતિયુગલ દ્વિતીયશ્લોકમાં-વેણુનાદરસતનું કથન થાય છે તત્ર ભગવાન્માં દ્વિવિધ નિયમપરિસહ્ખ્યારૂપ પણ નિયમ કથ્યો, આ રસને ભગવાન્ જ જાણે છે તેથી યથાયોગ્ય દિનતાપનિવૃત્તિપૂર્વક રસદાન ભગવાને જ કરી શકાય છે-નહિ કે ચન્દ્રાદિએ પણ-તેથી "સુહૃદાશિષો દ્વિસયા સ્વયમેવ એતિ" એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, અત્ર 'એવ'કારે ચન્દ્રાદિની વ્યાવૃત્તિ કરી, 'ભગવાન્ બાલક હોવાથી જ્ઞાનપૂર્વક અસાધારણુલીલા કથે પ્રકારે કરશે?' એમ આશંકીને "યદુપતિ" શ્લોક કથ્યો તેથી "જનાત્યેવ" કથ્યું, અત્ર બાલત્વે સમ્ભાવિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ 'એવ'કારે કરી, તેથી ઉભયવિધ નિયમાર્થ ભગવાન્નું કથન અન્ત્ય યુગ્મદ્વયમાં ઉત્તરશ્લોકે વારદ્વય કથ્યું, તત્ર પ્રથમમાં "ભગવાન્ એવ જનાતિ" એમ અન્યયોગવ્યવસ્થાદે 'પરિસહ્ખ્યા' માનીને ભગવાન્ જ જાણે છે અન્ય-ચન્દ્રાદિ-જાણતા નથી એમ અર્થ કરવો, અને અન્યમાં "જનાત્યેવ" એમ અયોગવ્યવસ્થાદે 'નિયમ' માનીને 'ભગવાન્ જાણે જ છે'-ભગવાન્ બાલ હોવાથી ભગવાન્માં અજ્ઞાન છે એવો અજ્ઞાનયોગ તત્ર નથી-એમ અર્થ કરવો, તેથી ઉભયવિધ નિયમાર્થ ભગવાન્નું કથન વારદ્વય કથ્યું, નાદો અનુભાવ તો પૂર્વે ત્રિવિધા સ્ત્રીઓમાં હૃદીરાય છે, દેવશ્લીમાં ગોમાં અને સરિતમાં એ સ્ત્રીવિક્રમાં નિરૂપાય છે, તતઃ પાદપ પક્ષી અને મેઘ એમ ત્રિવિધ પુમાનમાં હૃદીરાય છે, અત્ર લતાની પણ ગણના તત્કરમ્પપાતિત્વે પુમાનમાં જ કરી તેથી પુમાન્નું પણ ત્રિક કથ્યું, તદનન્તર બ્રહ્માદ ગોપી તથા મૃગી કથ્યાં, આ ત્રયમાં પણ રાજસસારિવકતામસત્વબેદત્રિક જાણવું, દેવગ્યાદિ ત્રય રાજસ છે પાદપતતાદિ સારિવક છે અને બ્રહ્મગોપીમૃગીત્રિક તામસ છે, અને સકલ સુર-સર્વ ઉપદેવગણાદિ-પ્રકીર્ણ છે, આ સર્વમાં વેણુનો અનુભાવ 'સર્વે' કથ્યાદિએ કથે છે કે પૂર્વે આ દશ પણ નાદરસના અનલિત હતા પશ્ચાદ્ નાદશ્રવણમાત્રે વસ્તુનું જ મૂર્છાહૃતપાદન જે સામર્થ્ય તેણે સંયુત-તત્કલાધારવસ્તુસામર્થ્યે સંયુત-તેઓ થયા, વેણુનાદને તેમને વિષે આ અનુભાવ અત્ર "દિ"પદે કથ્યો, અર્થાદ્ હેત્વન્તરના અભાવથી નાદને જ આ અનુભાવ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, પ્રથમ આ દ્વાદશ રસત છે એમ જે કથ્યું હતું તત્ર દ્વાદશમાં પણ આ દશ તો પૂર્વે રસાનલિત હતા અને તતઃ નાદાનુભાવે તે દશ કિન્નિચ્છરસત થયા પરન્તુ દ્વિવિધ ભગવાન્ તો સર્વથા જ રસત છે એમ દ્વાદશમાં પણ દશ તો કિન્નિચ્છરસત અને દ્વિવિધ-પરિસહ્ખ્યાત્મક અને નિયમાત્મક વા સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક-ભગવાન્ તો સર્વથા જ રસત છે એમ વિબેદ છે, આ પ્રકારે વેણુ દ્વાદશધા કહે છે તેથી-અત્ર વેણુ દ્વાદશધા નિરૂપ્યો, દશ યુગ્મમાં મૂર્છાદિપ્રકારે એકદશ યુગ્મમાં તાપહરણપ્રકારે અને દ્વાદશ યુગ્મમાં અસાધારણુલીલાપ્રકારે એમ દ્વાદશ પ્રકારે વેણુ કથે છે તેથી-અત્ર વેણુ દ્વાદશધા નિરૂપ્યો. (કા. ૧-૬૩).

જામાત-તમ સ્ત્રીપ્રાધાન્યથી દેવશ્લીઓ સુખ્યા તેથી તેમનામાં વેણુનાદપ્રભાવ વદવાને જે પ્રકારે વેણુનાદનું ઉત્થાન થાય છે તે પ્રકારનું કથન શ્રીસ્ત્રીમિનીજીઓ "વામનાદ્ગૃતવામદ્ગૃત" ડુગમે પ્રથમ કરે છે.

વામબાહુકૃતવામકપોલો વલ્લિગતધ્રુવધરાર્પિતવેણુમ ।

કોમલાક્ષ્મિભિરાશ્રિતમાર્ગે ગોપ્ય ઈરયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૨ ॥

દ્યોમયાનવનિતાઃ સહ સિદ્ધૈર્વિસ્મિતાસ્તદુપધાર્ય સલજ્જાઃ ।

કામમાર્ગણસમર્પિતચિત્તાઃ કશ્મલં યચુરપસ્મૃતનોદ્યઃ ॥ ૩ ॥

અક્ષરાર્થ—હે શ્રી ગોપીજન ! વામબાહુકૃતવામકપોલ વલ્લિગતધ્રુવ અધરાર્પિતવેણુ મુકુન્દ કોમલાક્ષ્મિભિરોએ આશ્રિતમાર્ગ વેણુને જ્યાં ઈરે છે કે તત્ર સિદ્ધોએ સહ વ્યોમયાનવનિતા વિસ્મિતા થયાં તેને-વેણુનાદને-ઉપધારીને સલજ્જા થયાં કામમાર્ગણ-સમર્પિતચિત્તા થયાં અને અપસ્મૃતનીવી થઈને કશ્મલને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં. ૨-૩.

દ્યાલ્યાન-યત્ર મુકુન્દ અધરાર્પિતવેણુને ઈરે છે તત્ર-તે ક્ષણે-વ્યોમયાનવનિતા કશ્મલને પ્રાપ્ત થયાં એમ સમ્બન્ધ છે, 'વામ' ઇત્યાદિએ પ્રકારાન્તરવ્યાવૃત્તિ કથી તેથી 'વેણુનાદ' ઇત્યાદિએ વ્યાવર્તનું સ્વરૂપ કથે છે કે વેણુનાદ પચ્ચધા યાય છે, (૧-૨) દક્ષિણવામભેદે મુખની પરિતઃ (૩) સમતાએ (૪) ઉપરિ અને (૫) અધઃ ધારણે, વ્યાવૃત્તિમાં હેતુ કથે છે કે તત્ર વામપરાવૃત્ત વેણુનાદ સ્ત્રીઓમાં કામોદ્દ્યોષક છે, દક્ષિણપરાવૃત્ત વેણુનાદ સ્ત્રીઓમાં અને પુરુષમાં કામોદ્દ્યોષક છે, ઉચ્ચૈઃપરાવૃત્ત વેણુનાદ દેવોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, અધઃપરાવૃત્ત વેણુનાદ તિર્યગ્માં કામોદ્દ્યોષક છે અને સમતાએ વેણુનાદ સર્વ અચેતનોમાં કામોદ્દ્યોષક છે, તત્ર દેવસ્ત્રીઓમાં કામોદ્દ્યોષક વામપરાવૃત્ત જ વેણુનાદ છે તેથી "વામબાહુકૃતવામકપોલઃ" એમ કથન કર્યું, માનુષ ભાવને અનતિક્રમીને જ ભગવાન લીલા કરે છે તેથી 'માનુષભાવાદ્' ઇત્યાદિ કથ્યું, 'માનુષ ભાવથી દેવભાવ મદાન છે તેથી માનુષ નાદે કાંઈ દેવસ્ત્રીને ભમ થશે નહિ' એમ આશાનીને "તદ્ભૂવિનૃભલઃ પરમેષ્ઠિષિષ્યં" વાક્યથી ભૂવિલાસને નાદમાં યોજ્યો એમ 'વામબાહુ' ઇત્યાદિએ કથે છે, 'વામબાહુમાં કૃત-ચેત્વિત-છે વામકપોલ જેમણે અને વલ્લિગતા છે ધ્રુ જેમની એવા મુકુન્દ,' અત્ર ધ્રુ દક્ષિણા જણવી કારણ કે અભિનય તે જ પ્રકારે હોય છે, વામબાહુકૃત-વામકપોલ હોય છે ત્યારે દક્ષિણા જ ધ્રુ અભિનયમાં વલ્લિગતા-ઉચ્ચગતિયુક્તા-હોય છે, અધર લોભાત્મક છે એમ પૂર્વે વર્ણિત છે, તે-પૂર્વે વર્ણિત લોભાત્મક-અધરમાં વાદનાર્થ વેણુનું સમર્પણ આવશ્યક છે, એમ સતે વેણુ લુબ્ધ હોવાથી તેમ થયું, તત્ર અધરમાં જે વેણુનાદ સમર્પિત યાય તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતો નથી પરન્તુ કામને જ ઉદ્દ્યોષે છે કારણ કે દેવસ્ત્રીઓ વેણુનાદનું શ્રવણ કરીને પશુ વિરહગનિત કલેશને જ પ્રાપ્ત કરે છે, કાંઈ પરમાનન્દને પ્રાપ્ત કરતાં નથી, તત્ર પશુ ક્રિયાશક્તિ જે પુષ્ટા હોય ત્યારે તો લોભાત્મક અધરમાં સમર્પણે પશુ તાર નાદે વિશેષતાતથી અભિકાપ પૂર્ણ પશુ યાય, લુબ્ધથી-લોભસમ્બદ્ધ વેણુથી-પશુ ક્ષલ સિદ્ધ થાય, પરન્તુ તેમ પશુ નથી, એમ "કોમલાક્ષ્મિભિઃ" ઇત્યાદિએ કથે છે, કોમલાક્ષ્મિએ આશ્રિત છે માર્ગ જેનો એવો વેણુ, કારણ કે આદિમાં મન્દ પ્રકારે જ વેણુનાદ ઉચિત છે, વેણુના 'માર્ગ' અર્થાદ્ રન્ધ્ર, ગાઠ ભાવે તેમના નિષ્પીડને નાદ તાર યાય છે મધ્યભાવે નિષ્પીડને નાદ મધ્યમ થાય છે અને કોમલ ભાવે નિષ્પીડને નાદ મન્દ થાય છે, આ સર્વાનુભવસાક્ષિક છે એમ જણાવવાને "ગોપ્યઃ" સમ્બોધન ધર્યું છે, 'ઈરિણુ' અત્ર વાદન છે, અત્ર 'વેણુનાદને' ઇત્યાદિએ 'મુકુન્દ'પદના તાત્પર્યકથનમાં પરોક્ષવાદકથન છે કારણ કે વિવક્ષિત અર્થ ગોપ્ય છે, "મુકુન્દ" પદે પ્રયોજન કથે છે કે જે વેણુનાદે જગત્ શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તો હું-મુકુન્દ-મોક્ષનું દાન કરીશ, અત્ર 'શુદ્ધિ'પદે ભગવદ્ભાવાન્યભાવરાહિત્ય અને 'મોક્ષ'પદે ભજનાનન્દાનુભવ જણવો, એ પ્રકારે હિતાર્થે પશુ વેણુનાદને સતે જેઓ મોક્ષાનધિકારી હતાં તેમને તો કામ જ થયો એમ "વ્યોમયાનવનિતાઃ" ઇત્યાદિ ઉત્તર શ્લોકે કથે છે, વ્યોમયાન-વિમાનયાન સર્વે દેવયોદિ-સર્વે દેવયોદિ વિમાને ગાન કરે છે તેમની-વિમાનયાનની-જે વનિતાઓ તે 'વ્યોમયાનવનિતાઃ,' અધિકારિત્વથી સ્ત્રીત્વથી અને ભોગ્યત્વથી પશુ તેઓ મુક્ત્યધિકારિણી નથી, તેઓ સિદ્ધે પશુ સહિતા છે, ભગવદ્ગ્વતિરિક્ત અભિમાદિક સર્વનું જ દાન કરવાને તે સિદ્ધ સમર્થ છે, સિદ્ધોનું તથાસામર્થ્ય સ્પષ્ટ જ છે, દાન કરવાને પશુ જેઓ સમર્થ છે તેઓ સ્વયં અનુભવે એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું? અને સ્વયં પશુ ગાનમાં અલ્પન્ત નિપુણ છે, પ્રથમ તો તેઓ વેણુનાદને શ્રવીને વિરિમતા ધઈ ગયાં અને તતઃ અલ્પકામોદ્દેકે તદ્દેણુનાદને ઉપધારીને તેઓ સલજ્જા ધઈ ગયાં કે ભાર્તા જણવી, તતઃ જેમ મારણથી પૂર્વે ભીરુઓ સ્વયં જ આત્માનું સમર્પણ મારકને કરી દે છે તેમ અલ્પન્ત કામોદ્દેકે

કામે મરણશરૂંએ સ્વાત્મરક્ષાર્થે કામમાર્ગણથી સમર્પિત કર્યું છે ચિત્ત જેમણે એવાં “કામમાર્ગણસમર્પિતચિત્તાઃ” યર્ષ ગયાં, અત્ર ભગવાન જ કામરૂપ છે અને ભગવાનની અર્જુનિ કામશર છે, કારણ કે “કુસુમશરશરપ્રાન્તાઃ” હિ તે “શ્લોકમાં તેમ કર્યું છે, અને તેથી આ નાદ કથે પ્રકારે થયો એમ ગવેપણ્યાર્થ-શોધનાર્થ-ભગવાનની અર્જુનિમાં તેમણે ચિત્ત સમર્પ્યું કે તેથી કાંઈક સ્વાસ્થ્ય થાય, તતઃ કામે પીડિતા તેઓ કશ્મલને-મૂર્છાને-પ્રાપ્ત યર્ષ ગયાં, તે મૂર્છા અત્યન્તવિસ્મારિકા છે એમ “અપસ્મૃતનીવ્યઃ” પદે કથે છે, અપસ્મૃતા છે નીવી-કટિવસ્ત્ર-જેમણે એવાં ‘અપસ્મૃતનીવ્યઃ’ તેઓ યર્ષ ગયાં, આ પ્રકારે જે વેણુનાદ વ્યોમધાનવનિતાને અત્યન્ત કામોદ્દેશક થયો ત્યારે તે વેણુનાદ આપણને-શ્રીગોપીજનને-મૂર્છાદિ પ્રાપ્ત કરે તો તત્ર આશ્ચર્ય જ રું? ૨-૪.

સ્વતન્ત્ર—વેણુનાદે દેવસ્ત્રીઓના પણ વિસ્મયોત્પત્તિપૂર્વક કામોદ્દેશથી મૂર્છાએ વિસ્મૃતનીવીત્વથી તેમને ભગવદ્રસસન્ધ નહિ હોવાથી જેમ આ દશા રસાભાસદશા એમ નિશ્ચિત થાય છે તેમ ‘નિગ્ધપદાઃ’ યુગલમાં વેણુનાદથી વ્રજસીમન્તીઓની પણ નીવીકળ્પરવિસ્મૃતિ પણ કથી જ છે ત્યારે વ્રજસીમન્તીઓનું દેવસ્ત્રીતુલ્યત્વ કેમ નહિ? એમ આશરૂં થતી હોય તો તત્ર સમાધાન વહીએ છીએ, યદપિ મૂર્છાએ દેવસ્ત્રીનો નીવ્યનુસન્ધાનાભાવ કથો છે તથાપિ તે અનુસન્ધાનાભાવમાં કારણ ભગવદ્ભાવ નહિ પરન્તુ કેવલ કામભાવ હોવાથી તત્ર રસાભાસત્વ છે, નહિ કે રસાત્મકત્વ, તે અવસ્થા વેણુનાદશ્રવણાનન્તર થયેલી હોવાથી ભગવદ્ભાવજન્યા કેમ નહિ? એમ શરૂં હોય તો સત્ય છે, યત્ર યત્ર વેણુનાદજનિત કાર્ય કથાય છે તત્ર તત્ર તદ્વતુરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ કથાય છે, અત્ર આ વેણુનાદ જે એમના ભાવોત્પાદનમાં કારણ હોય ત્યારે તો સ્વરૂપનું પણ તદ્ભાવોત્પત્ત્યનુરૂપત્વ જ કથે, પરન્તુ અત્ર તો ભગવાનમાં પ્રવેશત્વ નિરૂપિત હોવાથી સ્વરૂપ નાદાતુણ્ય નથી અને તેથી નાદ ભગવદ્ભાવહેતુ નથી, કિન્તુ દેવસ્ત્રીનો અનુસન્ધાનાભાવ ભગવદ્ભાવજન્યા નથી એમાં હેત્વન્તર પણ ‘વિરમિતાઃ’ પદે કથે છે, એમને તો નાદશ્રવણ કેવલવિસ્મયોત્પાદક જ થયું નહિ કે ભગવદ્ભાવોત્પાદક-સર્વવિસ્મારકત્વે વસ્તુસ્વરૂપાતાનથી વિસ્મય પણ લૌકિક જ કામનો-નહિ કે અલૌકિક ભગવદ્ભાવાત્મક કામનો-જનક છે, આથી જ લૌકિક કામ અતિપ્રાચુર્યે એમને મારશે એ ભયે તે કામ દયાએ ન મારે એ અર્થે સ્વયં જ ‘સમર્પિતચિત્તાઃ’ યર્ષ ગયાં, જે આ ભાવ ભગવદ્ભાવાત્મક અલૌકિક હોય ત્યારે તો ભગવત્પ્રાર્થના જ યત્ન કરે, નહિ કે સ્વરક્ષાર્થે કામમાર્ગણમાં ચિત્ત સમર્પે, તેથી એમની આ દશા લૌકિકભાવજન્યા-નહિ કે ભગવદ્ભાવજન્યા-જ છે એમ મહદ્ જ વૈશ્વરૂપ છે, વ્રજસીમન્તીઓમાં તે વસનકળ્પરના અનુસન્ધાનમાં હેતુત્વે યુગલના આરમ્ભમાં જ સ્વરૂપ અને નાદ જ ઉપક્રાન્ત હોવાથી અને અગ્રિમ શ્લોકમાં ભગવદ્દેવ ગતિવિકાસસહિત ઈશ્વર્ય મનોભવહેતુત્વે કર્યું હોવાથી અને તત્ર એમના રસભાવકથનમાં ‘મનોભવ’પદના પ્રયોગે આ ભાવ અલૌકિકભગવદ્ભાવાત્મક હોવાથી તદ્દેવજનિત વસનકળ્પરનાનુસન્ધાન પણ ભગવદ્ભાવવેગજન્યા હોવાથી તદ્દેવદશા પણ અલૌકિક-ભગવદ્રસભાવજન્યા હોવાથી રસાભાસકા જ-નહિ કે રસાભાસહેતુ-છે, દેવસ્ત્રીઓની તો દશા ભગવદ્ભાવરહિત કેવલલૌકિકકામજન્યા અને ભગવદ્નુપયોગિની હોવાથી રસાભાસહેતુ-નહિ કે રસાભાસકા-જ છે તેથી સર્વ અનવદ્ય છે. ૨-૩.

આમાસ-ગોને પણ વેણુનાદે તેમ થયું એમ કથવાને પ્રકારાન્તરે વેણુરવોદ્ધમ “હન્ત ચિત્રં” યુગલે કથે છે.

હન્ત ચિત્રમવલાઃ શુણુતેદં દારહાસ ઉરસિ સ્થિરવિદ્યુત્ ।

નન્દસૂનુરયમાર્તજનાનાં નર્મદો યદ્દિ કૂજિતવેણુઃ ॥ ૬ ॥

વૃન્દશો વ્રજવૃષા મૃગગાવો વેણુવાદહૃતચેતસ આરાત્ ।

દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણાં નિદ્રિતા લિલિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૬ ॥

અસરાર્ય—હન્ત ! અખલા ! આ ચિત્ર શ્રવે, હારહાસ ઉરસિસ્થિરવિદ્યુદ્ નન્દસૂનુ અને આર્તજનના નર્મદે જ્યારે વેણુકૂજન કર્યું ત્યારે હરથી જ વેણુવાદહૃતચેતા વ્રજવૃષમૃગગો દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણાં અને નિદ્રિતા થઈને જાણે ચિત્રલિખિતા થઈ ગઈ. ૪-૫.

વ્યાક્રાન્ત-હિ અખલાઓ ! આ તો આશ્ચર્ય શ્રવે, જ્યારે નન્દસૂનુ કૂજિતવેણુ થયા ત્યારે વૃષ અને ગો દન્તદષ્ટકવલા નિદ્રિતા થઈ ગઈ એનું સન્ધ છે, “વૃષોર્ગ કામ સમાતીય જ હોય છે, વૃષમાં વા

અપકૃષ્ટમાં હોતો નથી, મનુષ્યોનું પણ પશુત્વ શ્રુતિસિદ્ધ છે, દેવોની તો પ્રવૃત્તિ માનુષીમાં પણ થાય છે, અશ્વતરમાં તો વ્યવસ્થા અન્યા જ છે, સર્ગાદિમાં જ તેમ સિદ્ધ હોવાથી મનુષ્યત્વ જ છે, તેથી તેમનામાં તો ભગવદ્વિષયક કામ નિષિદ્ધ છે, ભગવાનમાં તદ્વિષયક કામનો પણ નિષેધ “હીનેપુ” ઇત્યાદિએ કરે છે કે હીનમાં મહાનનો રમણ્યાર્થ સમ્બન્ધ પણ રસાભાસગ્નક છે તેથી સમ્ભોગવદ્વિષયક કામને નિરાકરીને-અવિદ્યમાન હોવાથી તાદશ સમ્ભોગવદ્વિષયક કામને નહિ ઉદ્દેશ્યોપીને-પશુમાં અત્યાવશ્યક ભક્ષણને વેણનાદ નિરોધે છે, જે પ્રકારે પૂર્વ-ઓમયાનવનિતામાં-સંભોગરસાનુભવ ન થયો તે જ પ્રકારે અત્ર ભક્ષણરસાનુભવ ન થયો, પૂર્વોક્ત ‘વામખાહુકૃતવામક્રોધત્વ’ની અનુવૃત્તિ અત્ર પણ છે જ, અગેક્ષિત પૂર્વ સર્વ જ સર્વત્ર અનુવર્તે છે, તત્ર જ અવાન્તરભેઃ વક્તાવ્ય છે, “દન્ત” પદ ખેદમાં પ્રવર્તે છે, યત્ર ગોની પણ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિ ધર્ષ ગંધ તત્ર આપણી સર્વક્રિયાનિવૃત્તિ ન થતાં ક્રિયોદ્દેશ જ થાય છે એમ ખેદથી “ચિત્ર” પદ કહે છે, પૂર્વની-ઓમયાનવનિતાની-અપેક્ષાએ પણ આ ઉત્કૃષ્ટ છે, દેવસ્ત્રીઓ તો પુરુષોત્તમમાં કામુકી થાય જ છે પરન્તુ ગો કામુકી થાય એ તો અત્યાચર્ય છે, “અપલાઃ” સમ્ભોધને તત્ર-વૃન્દાવનમાં-ગમન કરીને આપણે દર્શન પણ કરી શકતાં નથી એમ ખવનિત કર્યું, હું જે આ પ્રવચ્ચુ છું તે આપ સર્વે શ્રવે, અત્ર આન્તર રમણમાં ગોપિકા નવવિધા છે, અત્ર આ અભિસન્ધિ છે, જાણ રમણમાં સ્વરૂપનું પ્રાધાન્ય છે અને સ્વરૂપ પદ્મયુગ્મ છે તેથી સ્વરૂપેકનિષ્ઠત્વથી આ ગોપિકા પણ પદ્મયુગ્મરૂપા નિરૂપ્યાં હતાં, પરન્તુ આન્તર રમણમાં તો ભાવનું પ્રાધાન્ય છે અને તેથી ભક્તો સત્ત્વાદિ દૃષ્ટાન્તે નવવિધ છે તેથી ભાવેકનિષ્ઠત્વથી આ ગોપિકાઓ પણ નવવિધાત્વે નિરૂપાય છે, તેમાં પણ પ્રથમા ત્રયી રાજસી-રજ્જેભેદભિન્ના-છે અને તત્ર આ વક્ત્રી શુદ્ધરાજસી છે, તેથી જ પૂર્વોક્તા રાજસસાસ્ત્રિકી અને અગ્રિમા રાજસતામસી છે એમ જણવું, અને ગુણાતીતમાં કર્મદાનભક્તિએ પ્રકારત્રય છે, એ પ્રકારે વક્તૃવ્યવસ્થા છે, પ્રથમયુગલત્રયવક્ત્રી રાજસી છે તત્ર પણ આ રાજસરાજસી છે, પ્રથમ તો ભગવાનનું મદ્વિષિત સ્વરૂપ આપ શ્રવે એમ કથીને ભગવાનને ચતુર્ધા વર્ણે છે, (૧) હારવત્ છે હાસ જેમનો એવા હારહાસ (૨) હિરમાં છે રિયરા વિદ્યુદ્ જેમના એવા ઉરસિસ્થિરવિદ્યુદ્ (૩) નન્દના સુનુ નન્દસૂતુ, અને (૪) સર્વ જ આર્ત જનના-કેવલ નન્દના જ નહિ-નર્મદ, તત્ર-સર્વના સુખદત્વકથનમાં-સાધક પ્રાકૃચ્છ છે તેથી હેતુ ‘અર્થ’ પદે કહે છે, અન્યથા ઇદાની અગ્રે પ્રકટ ન થાય, યદ્વા દ્વિતીય મુહર્તે નિર્ગમતા ભગવાનને આલક્ષીને આ કહે છે, તદા પ્રતિમુહર્ત યુગલ થાય છે, સન્ધ્યાના અને સન્ધ્યાંશના અન્તરે દ્વાદશ જ મુહર્ત છે એમ સોમોત્પત્તિમાં નિર્ણય છે, તત્ર સોમોત્પત્તિમાં “ત્રિમુહર્ત વસેદર્કે ત્રિમુહર્ત જસે વસેત ત્રિમુહર્ત વસેદ ગોપુ ત્રિમુહર્ત વનસ્પતૌ” એમ અમાવાસ્થ્યામાં સોમનું દિવસે સ્થિતિસ્થાન કથ્યું છે, એમ સતે ક્વિન દ્વાદશમુહર્ત્તમ્હ હોવાથી પ્રતિમુહર્ત પ્રભુ જે જે લીલા કરે છે તે તે લીલાનું અત્ર ગાન કરે છે એમ દ્વાદશ સદ્ધ્યાએ ગાપિત થાય છે, લીલાસદિત ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થયા છે તેથી પ્રિય જ્યારે જે લીલા કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્વામિનીહૃદયમાં સ્પુરે તેથી કાંઇ પણ અનુપપત્તિ અત્ર નથી, અન્યના તો દન્તમાં પ્રભા જ ન હોવાથી તેમના હાસનો વિભાગ દન્તે કરી શકતો નથી પરન્તુ ભગવાનના દન્તમાં તો માણિક્ય-દૃષ્ટાન્ત કથ્યો છે તેથી પ્રભાવત્તે દન્તે હાસનો વિભાગ થાય છે, અન્યનું હાસ્ય રજ્જુવત્-કિર્મરિત-એકરૂપ હોય છે પરન્તુ દન્તની કાન્તિએ ભગવાનનો વિભક્ત હાસ તો મુક્તાહારવદ્ હોય છે, જેમ રત્ને મુક્તા વ્યવહિતા હોય છે તેમ અત્ર દન્તે હાસ વ્યવહિત છે, અત્ર કેવલ મુક્તાહારનુક્યત્વે ચિત્રના પ્રાપ્તા થતી નથી તેથી “યથા રત્નૈઃ” એમ ચિત્રતાર્થ કથ્યું, અધરપ્રમાણે દન્તનું અરુણત્વ સદ્ગ જ છે, હાસવિભાગચૈર્યસૂચિત અર્થ “અનેન” ઇત્યાદિએ કહે છે કે ભગવત્સ્નેહે સર્વાત્મના માયાઘપગમ પ્રમાણુગલ છે, તે માયાની ચૈર્યકૃતિએ તો પ્રમાણુમલનું નિરાકરણ થાય છે, એમ સતે સ્નેહકાર્યના અને માયાકાર્યના સહભાવકરણે ભગવત્સ્નેહયુક્ત પણ પ્રજ્ઞીયજ્ઞીવરૂપ જગદ્નું વિષયરૂપ પ્રવગ્નમાં મોહજનકત્વ સ્થિર કર્યું, આથી જગત્નું પ્રવગ્નમાં મોહજનકત્વ સ્થિર કર્યું, અત્ર ‘ભગવતઃ’ કર્તૃષ્ઠીપદ શેષ માનીને ‘ભગવત્કૃત મોહજનકત્વ’ એમ અર્થ કરવો, આ પણ એક ચિત્ર, એતાદશ સૂચિત અર્થના કથનમાં ‘દન્ત’ પદે ખેદોક્તિ પીજ છે, કારણકે ભગવાનમાં રાગવાનને-અનુરક્તને-અન્યત્ર પણ રાગ છે એ દર્શને ભક્તોને અવશ્યખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યથા તો સ્નેહે સર્વત્યાગે ભક્તોએ સહ લોકમાં લીલા ન થાય તેથી ભગવાન હારહાસે તેમ મોહ કરે છે, અત્ર દૃષ્ટાન્તે-‘યથા’ ઇત્યાદિએ-શ્રુતાર્થાપત્તિને વ્યુત્પાદે છે, સ્નેહકથાએ માયા વિભક્તા છે, પરન્તુ લોકમાં એ પ્રકારનો હાસ સમ્ભવતો નથી તેથી અત્ર પણ અસમ્ભાવના મા યાઓ એ આશયે ‘શ્રુતાર્થાપત્તિ’ ઇત્યાદિએ પ્રમાણુ કથ્યું,

એ જ પ્રકારે અગ્રિમ 'ઉરસિસ્થિરવિદ્યુત' પદમાં પણ જાણવું, તત્ત્વ અચિરરચામિત્વધર્મસામ્યે 'વિદ્યુત' પદે ધન લક્ષાય છે, એવી શ્રુતાર્થાપતિ આ અર્થનિરૂપણમાં સર્વત્ર મૂલ્ય છે, જેમ "દષ્ટે નાનુપપત્તિઃ" એમ દૃષ્ટાનુસારે જ લોકમાં સર્વ વ્યવસ્થાપાય છે-કારણ કે "ન દિ દષ્ટે અનુપપન્નં નામ વ્યાખ્યાતાહ" એમ ન્યાય છે-જેમ લૌકિકોની તે આ વ્યવસ્થા છે કે સર્વથા દષ્ટનો વિરોધ અક્રીકરાય જ નહિ તેમ વૈદિકોની પણ વ્યવસ્થા કે સર્વથા શ્રુતિનો વિરોધ અક્રીકરાય નહિ, તેથી શ્રુતાર્થાપતિથી તે પ્રકારે નિરૂપાય છે, હારહાસત્વરૂપ પદાર્થ મોહજનનપર્યન્તતાપર્યે સ્થિર થાય છે, કારણ કે પ્રયોજનાલાભે "હારહાસ" પદ વહે નહિ, તેથી તાવન્મોહજનનપર્યન્ત અર્થ "હારહાસ" પદનો અનુચિત તદ્દનુગત છે, જેટલાએ જ મોહ્યમાન પદાર્થ સ્થિર થાય તાવાન તદ્દનુચિત કથાય છે એમ વ્યવસ્થા સર્વત્ર છે, પણ હારવદ્ ભગવદ્ગુરમાં જ હારાસ્થિતિએ વિભાગરથૈર્વ્યુચિતા જે પ્રપચ્ચવિષયિણી આસક્તિ તે આસક્તિને પણ ભગવાન સ્વવિષયિણી જ કરે છે, એમ સતે પ્રપચ્ચમાં પ્રપચ્ચવિષયક જે મોહ તે મોહનું સ્વવિષયત્વે જનકત્વ સ્થિર કર્યું, "જગતઃ પ્રપચ્ચે મોહજનકત્વં સ્થિરીકૃત"નો અર્થ એ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, સ્વમાનવિષયક આસક્તિજનકત્વ લોકમાં અતિ અપ્રસિદ્ધ તેથી અત્ર "ચિત્તા" છે, અને અગ્રે પણ એમ જ જાણવું, આ પક્ષમાં 'હન્ત' પદ હર્ષમાં પ્રવર્તે છે, અત્ર કોઈનું પણ બલ પ્રભવતું નથી એ જ્ઞાપનાર્થ "અપલાઃ" સમ્મોહન કર્યું, વિશેષણદ્વયનો મુખ્યાર્થ અતિગોચ્ય છે તેથી પિતૃચરણે લખ્યો નહિ-કારણ કે સ્વામિનીઓએ પણ ગૃહાર્થજ્ઞાનાર્થ સાવધાનતાએ આ શ્રોતવ્ય છે એ આશયે "હદં શૂણ્ણત" પદ કથ્યું-અને તેથી અમે પણ તે મુખ્યાર્થ લખતા નથી, કારણ કે તદ્દનુગતવાનને સ્વતઃ જ તેની સ્મૃતિ થાય છે અને અન્યને તો તેનું જ્ઞાન અનુચિત છે, ભગવન્માત્રમાં સ્નેહવાનની અન્યધર્મનિવૃત્તિ સ્વાભાવિકી છે એમ પ્રમાણબલનિરાસ "હારહાસ" પદે કથ્યો, હાસ કેવલ સંસારમાં પુનાઘાસક્તિને જ સ્થિરા કરે છે એમ નથી પરન્તુ ધનાસક્તિને પણ સ્થિરા કરે છે, પૂર્વે સાંસારિકી-પુનાદિમાં સ્થિતા-આસક્તિને પ્રભુ સ્વમાં જ સ્થિરા કરે છે, કેવલ પુનાઘાસક્તિને જ સ્વમાં સ્થિરા કરે છે એમ નહિ પરન્તુ ધનાસક્તિને પણ સ્વમાં જ સ્થિરા કરે છે એ આશયે 'સ્થિર' પદ કથ્યે છે, શ્રીટિપ્પણુક્ત દ્વિતીય વ્યાખ્યાનપક્ષમાં અત્ર 'સ્વસ્મિન્-સ્વમાં-પદ અધ્યાહાર્ય માનવું, ઉરમાં સ્થિરા છે લક્ષ્મી યત્ર એવા "ઉરસિસ્થિરવિદ્યુત" પ્રભુ, પ્રમાણબલના નિરાકરણાર્થ 'હારહાસત્વ' અને 'ઉરસિસ્થિરવિદ્યુત્વ' એ દ્વયનું વિધાન કરીને હવે પ્રમેયબલના પણ નિરાકરણાર્થ વિધાનકથ્ય કર્યું એમ "નન્દસ્યતુઃ" ઇત્યાદિએ કથ્યે છે, ભગવાન પ્રમાણનું જ બલ નિરાકરે છે એમ નથી પરન્તુ પ્રમેયનું પણ બલ નિરાકરે છે કારણ કે એ ભગવાન જ નન્દના સૂત્ર થયા છે અને સ્વયં આગમીને આતોને સુખદાત કરે છે અને તેમ જ પરિદેશ્યમાન પણ થાય છે, અત્ર પણ 'અ'કારે પૂર્વોક્તા શ્રુતાર્થાપતિનો પ્રમાણત્વે સમુચ્ચય છે, મહાન એમ કરતા નથી તેથી આ આશ્ય છે, એમ જ અર્થને પ્રકટ કરતા ભગવાન 'કૃજિતવેણુ' થાય છે. અથવા પૂર્વપેક્ષાએ અધોવકત્રક્રોલાએ વેણુવાદન થાય છે, 'હારવત્ છે હાસ જે ઉરમાં એવા 'હારહાસ ઉરમાં' એવી રીતિએ 'હારહાસ' પદનો પદચ્છેદ કરીને તેને "ઉરસિ" પદનું વિશેષણ માનવું, આ પક્ષમાં વિચિત્રતાને વિચરે છે કે તેની સ્થિરતા અને વિભાગરથૈર્વ આશ્ય છે, શ્રીવલ્લ પણ અત્યુત્કૃષ્ટ છે તેથી શેલાર્થ તેનું 'સ્થિર'ત્વવર્ણન કર્યું, તાદશ ન્યારે 'નન્દસ્યતુ' થાય ત્યારે સ્નેહ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય તેથી "નન્દસ્યતુઃ" પદ કર્યું, અને તત્ર પણ સ્વોપકારક છે એમ "આર્તજનાનાં નર્મહઃ" પદે કથ્યું, એવા પ્રભુ 'કૃજિતવેણુ' થયા, કૃજિતત્વ વેણુનિષ્વાદનજનિત વિશેષધર્મ છે, તેથી તે સર્વના આન્તર પ્રાણધર્મને પણ આકર્ષે છે, યત્ર પશુઓના પણ પ્રાણાદિધર્મદારી પ્રભુ છે તત્ર અન્યના પ્રાણાદિધર્મકરણમાં તો વક્તવ્ય જ શું કે તેથી પશુનું ભગવત્કૃત પ્રાણાદિધર્મકરણ નિરૂપે છે, એક પશુનું પ્રાણાદિધર્મકારિત્વ તો હેતવન્તરે પણ સિદ્ધ થાય તેથી "વન્દશઃ" પદ કરે છે, "વન્દશઃ" પદનો અર્થ 'સમહશ' કરવો, યત્ર જ વેણુનાદ પ્રવિષ્ટ યગો તત્ર જ તે સર્વના સમૂહશઃ પ્રાણ હરાયા, મજ્જસ્થિત જે વૃષ તે 'વજ્રવૃષાઃ', તેઓ કુકુરી અને મત્ત હોય છે, ઉત્સૃષ્ટવપત્ શકટાદિનેતા હોય છે, તેઓ મજ્જના સમીપ જ સ્થિતિ કરે છે, તેથી "વજ્રવૃષાઃ" પદ કર્યું છે, મૃગ અને ગો અરણ્યમાં મિલિત થાય છે, આરણ્ય અને ગ્રામ્ય એ પ્રકારે-હતચેતા-થાય છે એ જ્ઞાપનાર્થ "મૃગ" પદ કર્યું છે, કિમ્બહુતા સર્વ જ પશુ વેણુવાદે કરીને 'હતચેતા' થાય છે, તે એવા તો હતચેતા થાય છે કે ભગવત્સમીપ ગમનમાં પણ સમર્થ રહેતા નથી, પરન્તુ દૂરથી જ તેઓ 'હતચેતા' થાય છે, ફરત્વવાચક આ "આરાત્" પદે વેણુનાદનો સ્વાભાવિક જ આ ધર્મ છે-પરન્તુ આ ધર્મ કાંઈ ભગવત્સમીપકૃત

નથી-એમ કથ્યું, આ વેણુનાદનું જ કાર્ય છે, આ કાંઈ ભગવત્સામીપ્યનું કાર્ય નથી, ત્વજ્જુરૂપ ક્વલ્લ દેવલ્લ દન્તદષ્ટ છે, પરન્તુ સ્વયં તો નથી સમર્થ ત્વાગમાં કે નથી સમર્થ ભક્ષણમાં, દન્તદંશમાત્રે પ્રવલ્ન નિષ્ઠત યર્ષ ગયો તેમી નાદનું ઇતર-સ્વોપયોગીતર-કાર્યનિવર્તકત્વ કથ્યું, કાર્યમાત્રનિવર્તકત્વે તો કર્ણધારણ પણ ન કરે તેથી 'ઇતર' પદ કથ્યું, અર્થાદ્ 'ઇતરકાર્યે' ત્યાદિપદે સ્વોપયોગીતરકાર્યનિવર્તકત્વ કથ્યું, પૂર્વક્રિયાના અત્યાવશ્યકત્વાર્થે 'કવલ્લ' પદ ધર્યું, દન્તદંશાનન્તર વેણુનાદનું અવશ્ય યયું, તતઃ અદન અને કર્ણધારણ પ્રાપ્ત યયું, તત્ર દંશ પૂર્વે દોવાથી દંશગમ્બિની અદનક્રિયા આવશ્યકી હતી, ક્વલ્લત્વે સિદ્ધા હોવાથી તે ક્રિયા આવશ્યકી હતી, તથાપિ તે ક્રિયા ન યર્ષ એ વેણુનાદનું માહાત્મ્ય છે દેવસ્ત્રીવન્ મૂર્ચ્છાનિવૃત્ત્યર્થે "ધૂતકર્ણાઃ" પદ કથ્યું, અન્યત્ સર્વને પરિત્યજીને કર્ણરૂપ સાધન ધર્યું, તતઃ જ્વાલથી નિવૃત્તા યર્ષ ગયાં એમ "નિદ્રિતાઃ" પદે કથ્યું છે, તતઃ નાદે સર્વતઃ જ્વાલ યર્ષ ગયાં, "ક્ષિપ્તચિત્રમિવાસન્" પદે કથ્યું છે કે પશ્ચાત્ તેઓ-વ્રજપાદિ-ગવાદિના સિખિત ચિત્રવદ્-ગુહ-યર્ષ ગયા, સ્થાવરાપેક્ષાએ પશુ તેઓ સ્થિર યર્ષ ગયા, દેવસ્ત્રીના કુશલરૂપ પૂર્વોક્ત અર્થથી આ અર્થ અધિક છે તેથી 'ચિત્ર'તા. ૪-૫.

આમાસ-એમને ક્ષિપ્ત-પશુ જ્વાલ છે તે જડ પરન્તુ જેને ક્ષિપ્ત-પશુ જ્વાલ નથી તે અતિજડ, એવી અતિજડા પશુ નદીને વેણુનાદે સ્પૃહા થાય છે એમ કથવાને પુનઃ વેણુનાદને 'અર્ધિણુઃ' ઇત્યાદિ યુગલે વર્ણ છે.

યદ્દિજઃ સ્તવકધાતુપલાશૈર્ધ્વદ્મહ્લપરિઘર્ષવિહમ્ભઃ ।

કર્દ્ધિચિત્ સઘલ આલિ સગોપૈર્ગાઃ સમાહ્વયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તદ્દિ મપ્રગતયઃ સરિતો યૈ તત્પદામ્બુજરત્નોનિલનીતમ્ ।

સ્પૃહયતોર્ધયમિયાવહુપુણ્યાઃ પ્રેમવેપિતમુજ્જાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

અક્ષરાર્થ-આલિ ! બહીના સ્તબ્ધકે ધાતુએ અને પલાશે બદ્ધમહ્લપરિઘર્ષવિહમ્બ કદાચિત્ સગોપ સઘલ મુકુન્દ અત્ર ગોનું સમાહ્વયન કરે છે ત્યારે સરિત્ ભગ્નગતિ થઈને અનિલનીત તત્પદામ્બુજરજને અર્થે સ્પૃહા કરે છે, પરન્તુ આપણી જેમ અમહુપુણ્યા તેઓ પ્રેમવેપિતભૂજ અને સ્તિમિતાપ્ યર્ષ જાય છે. ૬-૭.

વ્યાખ્યાન-આવેશ અને દેવવેશ પૂર્વે નિરૂપ્યો, આસમન્તાદ્ વેશ-સાર્વદિક વેશ-પ્રથમ યુગલમાં કથ્યો, "અવેશો" પાઠ હોય તો 'અવસ્થિતિવિશેષ જ કથ્યો પરન્તુ વેશ તત્ર કથ્યો નથી' એમ અર્થ કરવો, અને દેવવેશ-દેવનો ક્રીડાકર્તાનો-નિર્ગમનસામયિક ગોચારણ્યાર્થે વેશ-દ્વિતીય યુગલમાં કથ્યો, હવે આ તૃતીય યુગલમાં જે લીલાવેશ નિરૂપાય છે તે નૃત્યલીલાસામયિક વેશ છે, નદીની ક્રિયા નિરન્તરા હોય છે, ચેતનમાં તો નિદ્રામૂર્ચ્છાદિમાં ક્રિયાનિવૃત્તિ પણ દૃશ્યમાના થાય છે પરન્તુ નદીની ક્રિયા તો કદાપિ નિવૃત્તા થતી નથી તત્રાપિ-સરિત્ની-મહતી નદીની-તો ક્રિયા કદાપિ જ નિવૃત્તા થતી નથી, અત્ર "સરન્તિ ઇતિ સરિત્." એ યૌગિક અર્થે ગમનસ્વભાવત્વથી મહત્ત્વ સૂચિત યયું તેનું જ કથન "મહતીનામ્" પદે કથ્યું, એવી સરિત્નો તો બન્ધ પણ થતો નથી, એવી પણ જે સરિત્ તેમની પણ ક્રિયા વેણુનાદે નિવૃત્તા યર્ષ ગઈ, બહીના સ્તબ્ધ-મથૂરના પિચ્છગુચ્છ-ગૈરિકાદિ ધાતુ અને પલાશ જે પત્ર-પર્ણ-વા પત્રાકારે ધાતુલેખ-કમલપત્રો પણ આકારાર્થે બન્ધાય છે-તે સ્તબ્ધધાતુપલાશે કરીને બદ્ધ જે મહ્લપરિઘર્ષ-અક્ષરૂણ-વેશ, સ્વયં સ્તબ્ધકાદિએ બદ્ધ જે આ મહ્લપરિઘર્ષ તેને વિહમ્બે છે એવા મુકુન્દ, વા બદ્ધ છે મહ્લપરિઘર્ષવિહમ્બ જેમણે એવા મુકુન્દ, કારણ કે અસ્વાભાવિક નટમહ્લવદ્ વિહમ્બન જ થાય છે આથી આ નાદ નૃત્યોપયોગી જ નિરૂપ્યો, નૃત્યવેશવિહમ્બકથને નૃત્યસામયિક જ આ નાદ નિરૂપ્યો, અન્યસામયિક આ નાદ નથી, તેણે-નૃત્યસમય કથને-નાદસ્થા ક્રિયાશક્તિ ઉર્જતા નિરૂપી નૃત્યમાં નાદ તાર જ થાય છે તેથી અદ્ભુતિરૂપા 'ક્રિયાશક્તિ' ગાઢનિષ્પીડનયુક્તા નિરૂપી, તે ઉદ્ગતા ક્રિયાશક્તિ નદીના આકર્ષમાં હેતુ છે, 'ત્યારે નૃત્યમાં ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય છે ત્યારે' એમ 'કર્દ્ધિચિત્'પદનો અર્થ છે, તેથી જ ત્યારે નૃત્યોત્સાહમાં 'સઘલ'-બલસહિત-છે, ગોપ્યતાએ આ ક્ષિપ્તપદાર્થ નિરૂપ્યો એ અર્થે અને અપ્રતારણ્યાર્થે 'આલિ' સમ્બોધન કથ્યું, આથી કવચિત્ જ સઘલ કવચિત્ જ સગોપ મુકુન્દ હોય છે એમ પણ સમ્બન્ધ જણાવ્યો, તેથી સદા એકાન્તમાં લોકતા જ છે એમ "સહ" પદે કથ્યું, પ્રતિમુહૂર્ત યુગલો છે એ પદનો આશ્રય કરીને 'પ્રાયેણુ' ઇત્યાદિ કથ્યું છે, દ્વિતીય યુગલમાં નિર્ગમન કથ્યું અને આ તૃતીય યુગલ હોવાથી અધુના સર્વથા ચિત્તદ્રવ થયો નથી પરન્તુ ક્ષિપ્ત-જ ચિત્તદ્રવ થયો છે તેથી "પ્રાયેણુ" ઇત્યાદિએ કથ્યું છે કે પ્રાયેણુ આ પી સ્નાનાદિમિષે તદા દર્શનાર્થે ગઈ હતી, "વનં યાતે દ્રુતચેતસઃ" એમ પૂર્વે કથ્યું છે તેથી અમે

સર્વથા-ચિત્તદ્વયયો સ્વતા જ સીલામહત્ત્વ યશે એ આશયે "પ્રાયેશ્વ" પદ કથ્યું, સરિત્પ્રસક્તોક્તિએ ભગવાન્ તીરસ્થ છે એમ કથ્યું, તેથી "સ્નાનાદિ" ઇત્યાદિ આજ્ઞા કરી, કવચિદ્ જ અન્યસાદિત્યકથને-સર્વદા એકાન્તસ્થિતિએ- રમણસામગ્રી સુચિતા યર્ષ, એમ સામગ્રીવિધાન કરીને વા ભોગાનન્તર ગોતું આદ્ધાન કરે છે, તે આપણા ભોક્તા વસ્તુતઃ છે જ વા યયા, કવચિદ્ જ ગોપે સહિત પણ હોય છે, 'ભોક્તા' ઇત્યાદિએ અત્ર વૈકુણ્ઠસ્થિતલીલા સુચિતા કરી, કારણ કે અત્ર પણ સદ્ભી આપણી સાથે રાત્રિમાં સ્થિતિ કરે છે અને ગોપની-અન્તરજ્ઞ ગોપની- સાથે દિવસે સ્થિતિ કરે છે, તેથી જ "આસિ" એમ રદસ્પસ્યક સમ્બોધન ધર્મ, આથી કવચિદ્ જ સખલ કવચિદ્ જ ગોપે સહિત એમ પણ અન્યય સ્થાપિત થાય છે, તેથી સદા તે એકાન્તમાં ભોક્તા જ છે એમ 'આસિ' પદનો આશય છે, ત્યારે-ભોગાનન્તર-અદિરજ્ઞ ગોપે સહિત મુકુન્દ ગોતું આદ્ધાન વેણુનાદે જ કરે છે, પ્રકરણિત્વથી વેણુનાદે જ આદ્ધાન કરે છે, કદાચિદ્ જ બલગોપે સહિત, સર્વદા તો એકાન્તમાં જ ભોક્તા, વસ્તુતઃ ભગવાન્ એતાદૃશ છે વા પૂર્વોક્તાપ્રકારક યર્ષને ભગવાન્ ભોગાનન્તર ગોતું સમાદ્ધાન કરે છે એમ અન્યય કરવો, વેણુએ આદ્ધાન કરે છે એમ અગ્રે કથશે, વા આદ્ધાન જ વેણુતુલ્ય છે એમ નિરૂપણાર્થ આ શ્લોકમાં 'વેણુ'પદ પ્રકટ ધર્મુ" નથી, પ્રજ્ઞથી નિર્ગમીને તીરનિકુન્દમાં યથેચ્છ રમણ કરીને તદા પૂર્વ વેશના અન્યયાભાવથી ઇત્યાદિ વેશ કરીને ગોને કૃતાર્થ કરતા મુકુન્દ વનમાં જાય છે તે મુકુન્દતું અત્ર કથન ક્યું, કાલ પણ ભગવદ્ગૂપ છે અને ભગવદ્ધીન પણ છે તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે, ત્યારે સ્નાનાદિ વ્યાજો ગતા આ ગોપીને તાદૃશ મુકુન્દતું દર્શન-અને અન્તરજ્ઞત્વથી ભગવાન્તી પૂર્વાવસ્થાતું જ્ઞાન પણ-ચયું તેનું વર્ણન આ ગોપી અત્ર આગમીને કરે છે, ગોના આદ્ધાનમાં હેતુ "મુકુન્દ"પદે કથે છે કે તેમને-ગોને-મોક્ષનું દાન કરવું છે, દર્શનસુખમાત્ર અત્ર 'મોક્ષ'પદવાચ્ય છે, ગોના સાધનાભાવથી-ગો નિઃસાધન હોવાથી-તેમને 'સ્વતઃ આકારીને વા તત્ર સ્વરસંસ્થાપનાર્થ-સ્વરસંજ્ઞાન-સ્વરૂપરસંજ્ઞાન-સ્થાપવાને-મોક્ષપ્રદાન કરે છે એમ જાણવું, તાર નાંદમાં આ ઉદ્ધતા ક્રિયાશક્તિ મહદ્ જ કર્મ કરે છે તેથી ગોતું આકારણુ કથ્યું, 'નદીના આદ્ધાનમાં નદી સ્થગિતા' થાય- તેથી જ "વેણુનિનદીદ્ધાનસરણે" એમ વાક્ય છે-પરન્તુ ગોના આદ્ધાનમાં નદીઓ કયે પ્રકારે સ્થગિતા થાય? એમ આશ્ચર્યીને કથે છે કે તત્ર "યોગાર્થ" જાણીને-"ગચ્છન્તિ ઇતિ ગાવઃ" અને "સરન્તિ ઇતિ સરિતઃ" એમ યોગિકાર્થના એકત્વથી સ્વમાં 'ગો'પદવાચ્યત્ત જાણીને-સરિત્ પણ નિલ ગોવદ્ જ ગમન-સરણુ-કરે છે તેથી ગોના ભગવત્કૃત આદ્ધાને પણ તે સરિત્ સ્થગિતા યર્ષ ગર્ષ એમ "તદ્ધિ" ઇત્યાદિએ કથે છે, તદ્ધણે જ તે સરિતાઓ 'ભગવતિ' યર્ષ ગર્ષ, કારણ કે ભગવદ્દાજ્ઞા કોષ્ટએ પણ ઉદ્દલક્ષ્ય નહિ, 'સરિત્'પદે તેમનું પ્રવાહકસ્વભાવત્વ નિરૂપ્યું, તેમને વૈષ્ણવત્વકામના છે કારણ કે તેમનો અધિપતિ સમુદ્ર છે, જે પ્રકારે ભગવાન્ પતિ થાય તેદર્થ તે સરિદ્ ભગવત્પદામ્બુજન્મને સ્પૃહતી યર્ષ, સ્થગિતા યથે પણ ભગવદ્દીય દેહુ વિના ભગવત્સમ્બન્ધ તો થાય નહિ અને તાદૃશ દેહુ તો ભગવત્ચરણુરજે જ થાય તેથી ભગવત્સમ્બન્ધસિદ્ધ્યર્થ તે સરિતાઓએ સ્વસ્પૃહા કરી, "અનિલનીત"પદે સ્વના સમ્બન્ધાર્થ ઉપાય કથે છે, અનિલે-વાયુએ-સ્વાર્થ તીત જે તપદામ્બુજન્મ તેણે સદ પ્રલાસતિ કરી, વાયુ રજ્જેમુક્તાજ્ઞાર્થ છે કારણ કે ભગવદ્દીયો ચરણુરજઃસમ્પાદિત દેહે જ ભગવત્સમ્બન્ધને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી આ સ્વઃકામના દુરાભિપ્રાય છે, અત્ર કામ જ કદ્દેસ્થ છે કારણ કે નદી દેવતાં છે, ગોવદ્ભક્ત્યસક્ષણુકામવ્યવસ્થાર્થ "એવ"કાર છે, પૂર્વગીતમાં-વેણુગીતમાં-"નદઃ"શ્લોકમાં દિવતા હોવાથી નદીએ સદ અન્યા સીલા નથી" એમ કથન ક્યું છે પરન્તુ અહુના તો ઇ-કાલિષેક યર્ષ ગયો હોવાથી તે સીલા પણ સમ્ભવે છે અને તેથી-તપાકામવત્ત્વથી-જ અગ્રે કાલિ-દીર્ઘા તે પ્રકાર યશે, આધિદૈવિકનાં ભગવત્કૃત અનન્તરૂપત્વથી આ પણ રાજલીલાસ્ય એક રૂપ-મુખ્ય રૂપ તો શ્રીધમુનાઇકોક્ત-છે એમ જાણવું, વસ્તુતઃ એકથી તત્ર-યમુનાઇકમાં-પણ 'કૃષ્ણતુર્વપ્રિયામ' એમ કથ્યું છે, અત્ર -"સર્વાભિદાદન્યવેને"-ન્યાય અનુસંધાતવ્ય છે, ઇદાની તથાભાવ યાય એવું જાણ્ય નથી એમ "અખલુપુરયાઃ"પદે કથે છે, નથી જાણ્ય પુણ્ય જેમનું તેનાં 'અખલુપુરયાઃ' આ સરિત્ છે, જેમ શાશ્વ જ દિવસે ગોરૂપત્વ ગોપાલરૂપત્વ અને રાત્રિએ સ્ત્રીરૂપત્વ યાય તેવું જાણ્ય તેમનું ઇદાની નથી, અને પુણ્ય વિના સમીહિત અર્થની સિદ્ધિ-યર્ષ શકતી નથી; અત્ર તાદૃશકૃપારિવયત્વહેતુભૂત ભાવવિશેષ"પુણ્ય"પદવાચ્ય છે, તેમનો એવમ્ભાવ-અખલુપુરયાત્વ-કથે પ્રકારે જણાય છે? એમ આશ્ચર્યીને તત્ર "વધમિવ" પદે કથે છે કે જેમ આપણે અખલુપુરયા છીએ-અન્યા દિવસે ગો વા ગોપ યર્ષ યર્ષ-એ-તેથી સ્વદેશાન્તે જણાય છે કે તે સરિતાઓ સ્પૃહા જ કરે છે પરન્તુ તેમનું કાર્ય કષ્ટ-સિદ્ધ ચતું નથી,

દ્વિચ સાત્ત્વિક ભાવથી પણ તેમને ઉદ્ભવ ભાવ લક્ષણ છે એમ "પ્રેમવેપિતશુભઃ" પદે કહે છે, શુભનું વેપન પ્રેમે જ થાય છે-વાયુવશાત્ થતું નથી-તેથી તેઓ વિરદગન્તામયુક્તા હોય નહિ છું એમ લક્ષણ છે, દ્વિચ તેમને સ્તમ્ભ પણ થયો એમ "સ્તિમિતાપઃ" પદે કહે છે, સ્તિમિત-સ્તમ્ભ-છે જલ જેમનાં એવાં "સ્તિમિતાપ્" સરિતા યર્ષ ગયાં. (૧-૭).

આભાસ—એ પ્રકારે યુગલત્રયે ત્રિવિધ રજ્જેભેદ નિરૂપ્યા, સત્ત્વમેદ-સત્ત્વપ્રધાન છે ભેદ જેમનાં એવાં-લતાવિદ્મ્બમેધને નિરૂપવાને તથા-તતદુપયોગિરૂપ નાદત્વે-"અનુચરૈઃ" ઇત્યાદિ શ્લોકત્રયે ભગવાનને પણ વર્ણે છે, લતા વિદ્મ્બ અને મેધ સાત્ત્વિક છે, વેણુનાદે તેઓ ભક્તિપૂર્ણ યર્ષ ગયા, અત્રપર્વન્ત શ્લોકત્રયનો આભાસ કથ્યો, દવે "તત્ર" ઇત્યાદિએ આ શ્લોકનો આભાસ કહે છે કે તત્ર પ્રથમ વૃન્દાવનરથા લતા અને તરુઓ વૈષ્ણવ છે, તેઓ વેણુનાદે ઉદ્ભવપ્રેમરસ યર્ષ ગયા, તેથી તદર્થે પ્રકારાન્તરે વેણુનાદને પ્રથમ કહે છે, તદર્થ પ્રકારાન્તરે ભગવાન પણ વર્ણનીય છે અને તે ભગવાન પણ ભક્ત્યનુસારે અને લોકવેદાનુસારે વર્ણનીય છે, તત્ર પ્રથમે ભક્ત્યનુસારે "અનુચરૈઃ" ઇત્યાદિ યુગલ કહે છે.

અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષ રૂપાચલભૂતિઃ ।

વનચરો ગિરિતટ્ટેષુ ચરન્તીર્ષેણુનાદ્યતિ ગાઃ સ યદા દિ ॥૮॥

વનલતાસ્તરય આસ્મતિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞવન્તય રૂપ પુરુષફલાદ્યાઃ ।

પ્રણતભારવિટપા મધુધારાઃ પ્રેમહૃદયનયઃ સચ્ચુઃ સ્મ ॥૯॥

અક્ષરાર્થ—ગિરિતટ્ટેષાં ચરતી ગોને અનુચરોએ સમનુવર્ણિતવીર્ય આદિપૂરુષવદ્ અચલભૂતિ વનચર જ્યારે વેણુએ આર્ણ્યે છે ત્યારે આત્મામાં વિષ્ણુને વ્યક્ત કરતા વનલતાતરુ પુષ્પફલાદ્ય પ્રણુતભારવિટપ અને પ્રેમહૃદયતનુ યર્ષ ગયા અને તેમણે મકરન્દની ધારાવૃષ્ટિ કરી. ૮-૯.

વ્યાખ્યાન—"અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્યઃ"ના વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન ભક્ત્યનુસાર વર્ણિત થયા, અનુચર-સેવક-સંમ્યગ્ અનુવર્ણિત છે વીર્ય જેમનાં એવા 'સમનુવર્ણિતવીર્ય', 'આદિપૂરુષ ઇવ'-આદિપૂરુષવત-પુરુષોત્તમવદ્-અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્યઃ'ના વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન વેદાનુસાર વર્ણિત થયા, અનુચર-વેદે-સમ્યક્-સર્વોત્તમત્વે-વર્ણિત છે જગત્કર્તૃત્વાદિ વીર્ય જેમનાં એવા 'આદિપૂરુષ ઇવ અનુચરૈઃ સમનુવર્ણિતવીર્યઃ' ભગવાન વેદાનુસાર વર્ણિત થયા, શ્લોકાનુસારે સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય " આદિપૂરુષ ઇવ અચલભૂતિઃ " પદે કહે છે, અચલા છે ભૂતિ-વિભૂતિ-લક્ષ્મી-જેમની એવા 'અચલવિભૂતિઃ,' અનુચર-સર્વે જ દેવાદિએ-તથોક્ત-અચલવિભૂતિત્વે ઉક્ત-'સમનુવર્ણિતવીર્ય'એમ વ્યાખ્યાનમાં શ્લોકાનુસાર વિભાગ જણવો, લૌકિકા સ્વવ્યવહાર્યત્વથી પુરુષોત્તમતુલ્યતા જ કહે છે તેથી " આદિપૂરુષ ઇવ " એમ દર્શનભાવ છે, તતઃ ભિન્નતાએ વર્ણનામાં હેતુ "વનચરઃ" પદે કહે છે, આ ચતુર્થ યુગલમાં વનપ્રવેશ-વૃન્દાવનપ્રવેશ-ક્રમપ્રાપ્ત છે તેથી "વનચરઃ" પદ કથ્યું, પૂર્વ યુગલમાં વનચર ઉક્ત છે તેથી સાત્ત્વિક ભાવ પણ અત્ર 'વનચર' પદે તાત્પર્યાર્થત્વે કથ્યો, વનચર-વૃન્દાવનચર-સાત્ત્વિકભાવાપન્ન-રસોદ્દીપકત્વે સ્તમ્ભાદિસાત્ત્વિકભાવહેતુ વૃન્દાવન હોવાથી વૃન્દાવનચર સાત્ત્વિકભાવયુક્ત-આદિપૂરુષ તો તદ્રહિતત્વે-સાત્ત્વિકભાવરહિતત્વે-શ્રુત હોવાથી આદિપૂરુષથી વૃન્દાવનચરનું ભેદ વર્ણન ઉચિત છે, વનચર-વૃન્દાવનચર-સાત્ત્વિકભાવાપન્ન છે, કારણ કે સંસ્વભૂમિમાં પ્રાતઃક્રિત છે, એવા ભગવાન ગિરિતટ્ટમાં-ગિરિપ્રાન્તમાં-ચરતી ગોને વિષમ સ્થાનમાંથી પશુહિત સમદેશમાં સ્વયં પણ તત્રત્ય યર્ષને સમાર્ણન કરે છે, લૌકિકતાભાવાર્થ-અન્યકૃતાર્ણનસાદૃશ્યાભાવાર્થ-વેણુએ જ આર્ણન કરે છે, "વિષ્ણું વ્યજ્ઞવન્તયઃ" ઇત્યાદિ કથનથી વેણુદ્વારા ભગવાન તત્ર તરુઓમાં પ્રવિષ્ટ થયા એમ અત્રિમ ચરિત્રે જણાય છે, અન્યથા વૃક્ષોનું તથાત્વ-વિસૃષ્ટમધુધારત્વ-થાય નહિ, જે વનપ્રદેશમાં રમણ ક્યું અને જ્યારે જ આર્ણન કર્યું તત્ર ત્યારે જ તરુઓએ મધુધારાવિસર્ગ કર્યો એમ સર્વવ્યન્ધ "સઃ" પદે કહે છે, જે દેશમાં રમણ ક્યું તત્ર સ્થિત ભગવાને એમ અધ્યાહાર્ય-"રેમે" પદથી અનન્તર અને "યદૈવ" પદથી પ્રાગ્-માનવું, સમીપનિકુન્જસ્થાએને કૃતાર્થો કરીને યત્ર દેશમાં પૂર્વ દિવસે રમણ ક્યું હતું તત્ર વનમાં પ્રવેશ કરીને-સંસ્કૃતસ્થલમાં સ્થિતિ કરીને-ભગવાન વેણુએ ગોનું આર્ણન કરે છે ત્યારે તે નાદે તંદન્તઃસ્થિતા દેવતા હૃદ્યુદ્ધા થાય છે અને સ્વસ્વનિષ્ઠ ભગવદુપયોગી રસને અન્ય પણ સર્વે પ્રકટ કરે છે, તતઃ નિબ્ધનિકુન્જગત ભગવાન રમણ કરે છે, આ અર્થ યુક્ત છે એમ "દિ" પદે સ્થિત ક્યું, અન્યથા વેણુનાદાભિન્નતા અને તત્ર-

વેણુનાદમાં-વનનામસદ્ગુણ પશુ યાચ નહિ, ભગવાન્ ઓકળ વેણુનાદે તત્તત્ત્રામ પ્રહીને તેમને તેમને સ્વાપેક્ષિત જાણાવે છે અને તેથી અપેક્ષિતરૂપપુષ્પાદ્યપ્રકટનમાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમનાં તેમનાં નામનું સદ્ગુણે પ્રદાણ કરે નહિ તેથી તદ્દદારા-વેણુદારા-ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થયા અને તેથી પૂર્વ પુષ્પદ્વલરૂપાનન્દપ્રકટન કર્યું, અગ્રે પશુ ત્રયાત્વ-મધુધારારૂપાનન્દપ્રકટન-યુક્ત જ છે, અરમનિકટમાં ભગવાન્ ચરણ કરે છે અને સ્વક્રીયોને આહારે-આર્દ્ર્યે-છે એમ જાણીને તેમના-ભગવાન્ના અને સ્વક્રીયોના-ભોગસિદ્ધ્યર્થ સ્વમાં વિદ્યમાન આનન્દને વનસ્થા સતાએ પ્રકટ કર્યો તથા તરુઓએ પણ તેમ જ કર્યું, જેમ ભગવાન્ અને ભગવદ્દીયો સમાગત થાય ત્યારે ભગવદ્દીય સ્ત્રીપુરુષો આનન્દયુક્ત થાય છે અને તેમના ભોગાર્થ સ્વક્રીયવસ્તુપ્રદાન કરે છે તદ્દ આ વનસ્થાએ અને તરુઓ પશુ તેમના-ભગવાન્ના અને ભગવદ્દીયોના-ભોગસિદ્ધ્યર્થ સ્વમાં વિદ્યમાન આનન્દને પ્રકટ કર્યો, 'આ ધર્મ તો જન્મનો છે સ્વાવરતો નથી' એમ આશક્તીને ત્ર "આત્મનિ વિષ્ણુ વ્યગ્ન્યનયઃ" પદે કહે છે કે ચેતનમાં જ ભગવાન્ની ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિનો અવિભાવ થાય છે અને સચ્ચિદાનન્દરૂપતા ક્રમે અવિભવે છે, ભગવાન્ નિવિષ્ટ સતે આ સર્વ થાય છે, અને તે નિવિષ્ટ પશુ જો પ્રકટ થાય ત્યારે જ એવો સંસ્કૃષ્ટ યોગ પ્રાપ્ત થાય એ પણ યુક્ત છે, તેથી પગ્ન્યધર્મયુક્ત-"પરમતૈતાન્ મહાભાગાન્" ઇત્યાદિએ ઉક્ત ધર્મયતુષ્ટ્યે અને પગ્ન્યમ ભગવદ્દીય ધર્મે યુક્ત-તે વૃક્ષાદિ થયા, તેથી તેમણે જાણે આત્મામાં વિષ્ણુનું વ્યગ્ન્યન કર્યું હોય નહિ શું એવા ધર્મ ગયા, ત્ર પ્રથમ ક્રિયારાક્ષાવિભાવ "પુષ્પદ્વલાઢ્યાઃ" પદે કહે છે, કારણ કે દ્વલપુષ્પ લીલોપયોગિ છે, યત્ર ભગવાન્ નિવેશે છે ત્ર અવાન્તર દ્વલ અને પરમ દ્વલ પણ થાય છે એ યુક્ત છે તેથી કાર્પતઃ વિષ્ણુવ્યક્તિ કરતા હોય તેવા તે વૃક્ષાદિ ધર્મ ગયા, પુષ્પો જ અન્ન અવાન્તરદ્વલરૂપ છે અને દ્વલ પરમદ્વલ છે, તે સર્વેએ કરીને આઢ્ય-અચિત-ધર્મ ગયા, ભગવદ્ધ સદાચિક્ષ્ય-સદ્નું આચિક્ષ્ય-"પ્રણુતભારવિટપઃ" પદે કહે છે, કારણ કે માન્-સત્પુરુષો-હુરિનાં દર્શન કરીને નમન કરે છે, પ્રકર્ષેણ નત ભારે યુક્ત છે વિટપ-શાખા-જેમના એવા 'પ્રણુતભારવિટપ' તેઓ ધર્મ ગયા અને તેથી 'પ્રણુતભારયુક્ત છે વિટપ જેમના એવા તરુઓ' એમ વિમલ કરવો, ભારે પણ નમન સમ્ભવે છે તેથી તેવા નમનના નિરાસાર્થ આદિમાં "પ્રણુતત્વ" પદ કર્યું, "પ્રેમહૃષ્ટતનવઃ" પદે જ્ઞાનરૂપ ત્રિહુલ્કર્મ કથ્યો, કારણ કે ભક્તો જ પ્રેમે હૃષ્ટનોમાગ્ન્ય થાય છે, યાનોદર્ધ-પુરુષોત્તમજ્ઞાન-તો ભક્તિએ જ થાય છે-કારણ કે "લક્યા ત્વનન્વયા શક્યઃ" ઇત્યાદિ પ્રમાણ છે-અને મધુધારાને-સ્વમાં વિદ્યમાન આનન્દને-તરુઓએ ભગવદ્ધર્મ બહિ પ્રકટ કર્યો, આ સર્વ પરિજ્ઞાન જ અન્ન જ્ઞાનશક્તિ જાણવી, પૂર્વે અદરિતા પશુ તરુલતા ત્યારે દરિતા ધર્મ ગર્ભપૂર્વથી રથૂવા ધર્મ ગર્ભ પ્રત્યવધવ ઉચ્છ્વના ધર્મગર્ભ અને તેમને જે પ્રભાવિશેષ પ્રાપ્ત થયો તે જ અન્ન તેમનું 'પ્રેમહૃષ્ટતનુ'ત્વ, અપરગ્ન્ય વેણુનાદનિષ્ઠસુધાસ્વાદવતી શ્રીસ્વામિનીઓ છે તેથી તદ્દર્શને તે જ પરિચયે છે તેથી શ્રીસ્વામિનીની ઉક્તિમા અન્નવિચારાક્ષમત્વ યુક્તાતર છે અને તેથી અન્ન અધિક લેખનીય નથી. (૮-૬).

આખાસ -પક્ષીમાં પણ વેણુનાદકાર્યથયુ તેવો દર્શનીયતિલકઃ"યુગમે ત્ર ઉપયોગિ રૂપને અને વેણુનાદને વર્ણો છે, યદ્યપિ પક્ષીઓ મુનિ છે તેમને કાંઈ ગીતાદિએ નહિ પરન્તુ સ્વભાવતઃ જ ભગવદ્ભાવ છે તથાપિ-સર્વદા ભગવદ્ભાવવાન્ સતે પણ-લોકદૃષ્ટિએ-નોકની-વિપયાન્તરની-દૃષ્ટિએ-દર્શને અન્નયાણુદિ-અશતઃ પણ અન્નચિત્તા-કદાચિત્ થાય પરન્તુ રૂપદર્શને વા નાદઅવજ્ઞે તો અશતઃ પણ તેમ યતુ નથી તેથી રૂપે અને નાદે તેમની ભક્તનસિદ્ધિ નિરૂપાય છે, ત્ર "દર્શનીયતિલકઃ" શ્લોકે રૂપને વર્ણો છે.

દર્શનીયતિલકો ઘનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુમત્તૈ ।

ર્જલકુલૈરલઘુગીતમમ્બીષ્ટમાદ્રિયન્ ચર્દિ ક્ષુન્નિતવેણુ. ॥૧૦॥

સર્શસિ સારસદંસપિહદ્ગાઢગીતહૃતચેતસ વચ ।

દરિમુપાસત તે ચતસિસા દન્ત મીલિતદૃષ્ટો ધૃતમૌનાઃ ॥૧૧॥

અક્ષરાર્થ-ઘનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુમત્ત અલિકુલે અલલુ ગીતને અભીષ્ટ આદરતા દર્શનીયતિલક જ્યારે ક્ષુન્નિતવેણુ થયા ત્યારે હન્ત । ચારુગીતહૃતચેતા સારસદંસવિહંગે સરૈવરમાં આવીને હરિને ઉપાસ્યા, ચતચિત્ત મીલિતદૃગ્ અને ધૃતમૌના ધર્મ ગયા. ૧૦-૧૧.

વ્યાખ્યાન—દર્શનીયોના મધ્યમાં તિલકરૂપ-અતિસુંદર-દરિછે અને પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન તથા રૂપભેદવિત્તે, રૂપપ્રધાનત્વમાં હેતુ જ રૂપભેદવિત્ત્વ છે-તૃતીયરકન્ધમાં “તતઃશબ્દવિદો વરાઃ” “રૂપભેદવિદસ્તેભ્યઃ” શ્લોકમાં ‘રૂપભેદવિત્’પદે પક્ષીઓનું કથન કર્યું છે-તેથી રૂપે ભજનસિદ્ધિ આ વિશેષજે કથી, અને ‘વનમાલા’ ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિશેષણથી નાદે પણ ભજનસિદ્ધિ “કિન્ચ” ઇત્યાદિએ કથે છે, કિન્ચ જે વેણુનાદ છે તે સ્વદિતકારી છે, સ્વકીયોના અપરાધને પણ ગણતો નથી, પ્રત્યુત સ્વકીય ભ્રમરના અનુરણનરૂપ વેણુનાદ થાય છે-અત્ર વેણુરૂપ કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય સૌકર્યાર્થ છે-એમ “વનમાલા” ઇત્યાદિએ કથે છે, અલિના આદરકથને એમનો-સારસાદિનો-આદર તો કૈમુત્યસિદ્ધ જ છે એમ અત્ર પ્રથમકાર્ય છે, વેણુનાદ સ્વકીયનો દિતકારી છે, નાદપ્રધાનત્વથી ભ્રમરોનું નાદસમ્બધિત્વ છે, અને પક્ષીઓ નાનાવિષ કૂળને ઉપકરે છે તેથી તેઓ પણ નાદપ્રધાન છે, વનમાલાના અને દિવ્યગન્ધા તુલસીના મધુએ મત્ત એવા અલિકુલે કરેલા અલધુ ગીતને પણ આદરતા જ ભગવાન કૃન્જિતવેણુ થાય છે, અત્ર ‘વનમાલાની જે દિવ્યગન્ધા તુલસી તેના મધુએ-મકરન્દે-મત્ત’ એમ સમાસનો વિભદ્ કરવો, તેથી જે પ્રકારે જ ભ્રમરો ઝંઝાર કરે છે તે જ પ્રકારે તનાદના અનુકર્તા જ પ્રભુ વેણુકૂળન અનુરણનવદ્ જ કરે છે, પક્ષીઓના મધ્યમાં અલિ હીન અને નિકૃષ્ટ છે તેમતાં પણ જે કુલ-સમદ-નાનાવિષ ગતિભેદ-તેમણે પણ જે પ્રકારે અલધુ થાય તે પ્રકારે કરેલું જે ગીત તે ગીતને પણ આદરતા ભગવાન કૃન્જિતવેણુ થયા, તત્ર પણ અલિ મત્ત છે, તત્ર પણ જેણે અનુચિત છે તેણે કરીને આ અલિઓ મત્ત છે-કારણ કે તુલસી કાંઈ પુષ્પાન્તરવદ્ માદહેતુ નથી, તત્ર પણ દિવ્યગન્ધા તુલસી, અને તત્ર પણ ભગવદ્વનમાલાગતા તુલસી, તે તો સર્વથા જ ઉન્માદહેતુ નથી, તથાપિ તેના-દિવ્યગન્ધતુલસીના-પણ મધુએ મત્ત તે અલિકુલે ગીત અલધુ ગાયું તેનો પણ આદર કૃન્જિતવેણુ ભગવાને કર્યો, તેમનો-અલિનો-પણ આદર જે કરે ત્યારે સરોવરાદિમાં જે સરસ-રસિક-ક્ષીરનીરવિવેકી હંસ છે તેમનો આદર કેમ ન કરે? કિન્ચ આદર પણ જે પ્રકારે ભ્રમરોનું અભીષ્ટ થાય તે પ્રકારે ભગવાન કરે છે, તથા વનમાલામાં સમાગત ભ્રમરને દૂર કરતા નથી પરન્તુ જેમ તે ભ્રમરો ઉપદ્રુત થાય નહિ તે જ પ્રકારે તેમનો આદર કરે છે, તેથી ત્યારે જ આદર કરતા જ ભગવાન કૃન્જિતવેણુ થાય છે ત્યારે જ સરમાં વિદ્યમાન જલવાસી સારસ-સરસ ભક્તોના સમ્બન્ધી-તથૈવ સદૈતથી ભક્તાગમનમૂચક ક્ષીરનીરવિવેકી-આગતોમાં પણ તત્તલ્લાવને વિવેચીને ભગવાનને તત્તલ્લાવતાપક-તે હંસ એવા વિહર્ષ, વિહર્ષ ઉત્કૃષ્ટગતિયુક્ત છે, પુરુષની પણ અપેક્ષાએ તેઓ વિશેષે ભગવદ્ભજનાધિકારી છે તેથી તેમને “ચારુગીતહૃતચેતસઃ” વિશેષણે વિશિષ્ટ કથે છે, જે પ્રકારે ચારુ થાય તેમ નિષ્કામાર્થ નિષ્કામત્વસાધક-અભિક્ષાપૂરક-નાદપ્રધાન ભજન અત્ર હોવાથી નાદે જ અભિક્ષાપૂરણ એ અત્ર પુરુષની અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કારણ કે પુરુષને તો પ્રત્યુત અધિક અભિક્ષાપ થાય છે, અત્ર ‘પુરુષ’પદ સ્ત્રીપુરુષસાધારણ જાણવું, ભગવદ્ગીતે જ હૃત-વશીકૃત-છે ચિત્ત જેમનું એવા તે સારસહંસવિહર્ષ, તે પણ ભજન ભક્તિમાર્ગાનુમારે, નહિ કે સ્થાનરિચતના અન્તર્યામિરૂપે વા ઘાનરૂપે-આત્મામાં જ ભક્તત્વે ઘાત ઘાનરૂપે, આગમીને હરિના ઉપ-સમીપે-આસે છે એમ ‘આસતે’ પદ શેષ માનવું, એ જ ‘ઉપ આસત’ પદનો અર્થ કથે છે કે ‘સેવમાન થયા,’ કારણ કે તેઓ ભગવદુક્ત મુનિઓ છે, તેમના ભજનમાં ભ્રમરથી પણ વિશેષ “યતચિત્તાઃ” પદે કથે છે, યત-નિયત-છે ચિત્ત જેમનું, ચિત્તનૈયત્યે ભગવદ્ભજન મુખ્ય છે, નહિ કે વિક્ષિપ્તચિત્તાએ, “કિન્ચ” પદનો અન્યથ ‘મીલિતદશઃ’ પદે કરવો, યતચિત્તત્વ તો અત્ર ભ્રમરથી વિશેષ છે જ પરન્તુ એમનામાં મીલિતદશ્ત્વ અને ધૃતમૈનત્વ પણ વિશેષ છે, “હન્ત”પદ હર્ષવાચક છે, કારણ કે એમનું જ આ ભાગ્ય છે, બહિર્વ્યાપારરહિત ભક્તો ભજનમાં સર્વોત્તમ છે, બહિર્વ્યાપારમાં નેત્રદય અને વાગ્ નિયમ્યા છે, જેનું આ દ્વય નિયત છે-જેમની વાણી અન્ય વદતી નથી અને જેમનું ચક્ષુ અન્યનું દર્શન કરતું નથી તે સર્વોત્તમ છે એમ શેષ માનવું, આ આશય “મીલિતદશઃ” અને “ધૃતમૈનાઃ” પદે કથે છે કે મીલિતા છે દગ્ જેમની અને ધૃત છે મૈનવત જેમણે, સામ્પ્રત આ ભક્તો નાદપર છે, તેથી દષ્ટિએ અન્યચિત્તા થઈ જશે એમ માનીને તેમણે નેત્રનિમીલન કરી દીધું.

આકૃત-અથવા ‘દર્શનીયતિલકઃ’ શ્લોકમાં આ આકૃત છે, આ મુનિઓ અતિરસિક છે, લીલામાં પુરુષત્વે શ્વનો અનુપયોગ માનીને પક્ષી થઈને ત્રિવિધ સ્વકૂળને ભગવાનનું અને ભક્તોનું રસોદ્દીપન કરતા સ્વ-કૃતાર્થતા માનતા સતા તેઓ શબ્દને જ અધિક અભીષ્ટ માને છે તેથી શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપા વનમાલાના ધર્મનો જ અત્ર ઉપયોગ વંકતવ્ય છે, જેમ સમ્બુષ્પિત વૃક્ષનો ગન્ધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મનો ગન્ધ દૂરથી વાય છે એ શ્રુતિએ કીર્તિનું ગન્ધસામ્યે નિરૂપણ કર્યું છે, વનમાલા કીર્તિરૂપા હોવાથી તનિરૂપેકે સ્તીત

આવશ્યક છે, અને તદ્દસારવાદ-કીર્તિનિષ્ઠ માધુર્યરસના આસ્વાદ-વિના તે ગીત સમ્ભવતાં નથી, તેથી
 ગુણાતીતભક્તિરૂપ-ગુણાતીતભક્તિનિરૂપક-‘માલયા દમિતગન્ધતુલસ્યાઃ’ચરણે ભગવત્પ્રયત્ને વદ્યમાણ્યુરૂપ-
 ને ગન્ધ તે ગન્ધવતી ને તુલસી તે તુલસીનું મધુ-મકરન્દ-અલાઝોક્રિકભક્તિરસાત્મક ઇતરવિરમારક છે, તેથી
 તાદરા મધુધી અતિમત્ત-સ્વદેહાદ્યુસન્ધાને અને ઈધિરધર્માતુગન્ધાને પણ રહિત-તેઓ તનિકટ ન અલધુ
 ગાન કરે છે, વસ્તુતઃ તો પ્રભુનું આ જ મહત્તમ સમારાધન અલિએ કરાય છે અને તેથી જ
 તે જ ગીત પ્રભુને અલીપ્ત-અભિતઃ ઇષ્ટ-છે, ગન્ધમાં અન્ય પણ વિશેષ કથે છે, અપરન્થ “ચારુ” ઇત્યાદિ
 પદ ત્વજીને તમ ભવનાર્થકપ્રત્યયયુક્ત ‘દિવ્ય’પદની ભક્તિએ ભગવદ્દનમાલાસ્થતુલસીગન્ધનું તો
 દિવિભવત્વ-દિવ્યત્વ-આધિત હોવાથી અગ્રે સ્વામિનીઓમાં મન્દેષીત્વ વદ્યમાણ્યુ હોવાથી અને ‘દિવુ’ધાતુ
 ક્રીડાવાચક હોવાથી શ્રીસ્વામીનીઓએ સહ ક્રીડાએ જનિત આ ગન્ધ છે એમ સમભિવ્યાહારથી અવગમાય છે, આથી
 એમ દિવિભવ અર્થ-પદાર્થ-ઇતરસૌકર્યજનવિષય નથી તેમ અન્તરક્રેતમલીલાપ્રપન્થસ્થભક્તૈકગમ્ય આ ગન્ધ છે
 એમ ખ્વનિત યાય છે, તેથી જ તે ગન્ધે પ્રભુનો પણ ભાવોદ્ભોષ અગ્રે એમ જણાવવાને દૂનન કથ્યું, પ્રભવેકથેઘત્વ
 અન્ય પણ વિશેષ કથે છે, કિન્થ વનમાલાસ્થપુષ્પમધુ ન કથતાં તુલસીનું જ મધુ એમ જ કથ્યું તેથી
 ‘દમિતગન્ધતુલસ્યાઃ’ વાક્યથી અને ‘આલુ’ પ્રિયાસેથી ઉપક્રમીને ‘તુલસિકાલિકુલૈર્મદા-ધૈરનીયમાનઃ’ વાક્યથી
 તે ગન્ધમધ્વાદિસ્વરૂપને પ્રભુ જ જાણે છે, તે વિશેષ અન્યગમ્ય નથી-તુલસીનું જ મધુ કથ્યું તેથી તે
 મધુનિષ્ઠ વિશેષ અન્યગમ્ય નથી-એમ પ્રકારતરે ગન્ધનું માહકત્વ કથ્યું, તદ્દોકતા અલિ પણ સાધારણ નથી
 કિન્તુ ઇતરથી વિભાતીય આલુતમ છે એ જણાવવાને જ “કુલ”પદ કથ્યું, તેથી જ “અલિ”પદ કથ્યું, “અન્ન”શબ્દ
 પૂર્ણતાવાચી છે અને તેથી અલિવાન્ ‘અલિ’ પૂર્ણતાવાન્ છે એમ અન્ન કથ્યું, પદા નથી રસ લીન-નન્દ-ન્યાં વા જેણે
 તે ‘અલિ’ એમ ‘અલિ’પદનું નિર્વચન છે, પણપિ અન્ન ‘અલી’ એમ દીર્ઘ પદ સમ્ભવે છે તથાપિ “દશહતો હ વૈ
 નામ એપઃ તં વા એતે દશહતં મન્ત દશહોતા ઇત્યાચક્ષતે પરાક્ષેણ પરાક્ષપ્રિયા ઇવ દિ દેવાઃ” એ શ્રુતિ-આયે અને
 ‘પરાક્ષ-અ મમ પ્રિયં” એ ભગવદ્વાક્યથી સ્વપ્રિયાર્થનું ગોપન પ્રભુને પ્રિય છે એમ જણાય છે, અને પ્રકૃતમાં સ્વાન્તરક્રેતસ-
 પોષકતા આ અલિમાં ગોપ્યા છે તેથી પરાક્ષે ‘અલી’ને સ્થાને દુરવાન્ત ‘અલિ’પદ પ્રભુએ પ્રકટ કર્યું, એમ સને આ જ
 ‘અલિ’ છે અને અન્ય તો ભ્રમર છે, આ અલિમાં પણ ક્વચિદ્ અન્ય નામપ્રયોગ તાત્પર્યવિશેષે જ છે એમ જાણવું,
 તારત્વ અને અહુત્વ નહિ કથીને લક્ષુવાજાવ જ ‘અલધુ’પદે જે કથ્યો તેથી તદ્દતરસભવવહન કરવાને પ્રભુ વિના અન્ય
 શક્ત નથી એમ જણાય છે, અને તેમ ગીતના મહત્ત્વમાં પણ કથતા નથી જ એમ પણ જણાવવાને ‘અલધુ’પદ કથ્યું,
 એમ સને તદ્દદર કેમ ન કરે ? “બહિ”પદથી તદ્દીતરસપાનપરવશ હરિ ચિરદાસ તૂંધુર્ણ જ સ્થિતિ કરે છે-કદાચિત્
 ‘તદ્દસભરે જ કુન્જિતવેણુ યાય છે-એમ ગાપિત યાય છે, અગ્રે ગીતોક્તિએ પૂર્વ તદ્દીતોદ્ભુદ્ભાવે સ્વપ્રિયાના
 ભાવોદ્ભોષનાર્થ વેણુદૂનન જ કથ્યું, તેથી જ્યારે હરિ પૂર્ણરસ યથા ત્યારે ગાન કર્યું એમ ગાપિત યાય છે,
 અતિસુન્દરત્વનિરૂપણમાં ‘તિલક’ત્વોક્તિએ તિલક જેમ ભાગ્યસ્થાન ભાલમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ આ પણ સ્વરૂપ
 પરમભાગ્યવતી શ્રીસ્વામિનીમાં જ સ્થિતિ કરે છે એમ ખ્વનિત યાય છે, “દર્શનીયતિલકઃ” પદમાં ઈર્મધારય સમામ
 જાણવો, ડારણ કે શ્રીસ્વામિનીના હૃદયમાં તો પ્રિયાતિરિક્તમાં ‘દર્શનીય’ત્વની જ સૂર્તિ જ થતી નથી, અન્ન યદપિ
 રૂપ અને નાદ ઉભયે મુખ્ય છે તથાપિ નાદમાં વિશેષ નિરૂપાય છે, અન્યથા મીલિતદૃશ્ય કથે નહિ, તમ હેતુ
 “સરસિ” ઇત્યાદિએ કથે છે, સરમાં વિદ્યમાન જ તે સારસહ સનિક્ક્રીએ વેણુગીતનું ધવણ કથ્યું અને તે વેણુગીત
 ચારુત્વે મનોહરણીકસ્વભાવ હોવાથી નાદાધીન જ તેઓ નિકટમાં સમાગત યથા, આદિમાં જ નાદમાં હેતુભૂત
 સ્વરૂપસૌન્દર્યના નિરૂપણથી નાદરસમાં જ સ્વરૂપરસને પણ અનુભવે છે એમ ગાપિત યાય છે, મત્ત અલિના ગીતાનુરણનરૂપ
 વેણુગીતે સારસહસપિઠકૃતું જે વતચિત્તવ અને સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિનિરોધ આ પણ અતિચિત્ત છે, આ સારસાદિની આ
 ગીતરસપાનકયા, તેથી એવરૂપતા જ ઉપપન્ના પણ છે, ડારણ કે એતત્તમન્વત્વે નાદ એતદુત્તરકાલીન છે,
 અલિકુલની પણ તુલસીગન્ધમધુપાનદશા પક્ષિતુલ્યા જ છે, પરન્તુ પશ્ચાત્ તત્ત્વભાવવશાદ્ ઉક્તરૂપત્વ-મત્તવ-છે
 એમ જણાય છે, અગ્રે પણ પક્ષીઓના મુનિત્વથી અન્તઃ જ નિરન્તર જ એતદ્દસમમતા જ છે તેથી
 તેમની મત્તતા ન કથી, અથવા પ્રભુસ્સ્વભાવથી અમિત્રા રસમત્તતા અનુક્રાસિકા છે તેથી તે વચનતઃ ન કથી,
 ત્યારે તો અગ્રે પક્ષીઓની પણ દશા અલિકુલવત્ યતે, વસ્તુતઃ તો ઉક્તરૂપરસમત્તાલિકુલાલધુગીતને અલીપ્તરે
 અતિચિત્તનેવત્યે જ અનુભવતા પ્રભુ વેણુદૂનન અને ગાન કરે છે તેથી તન્મૂલ્યે પક્ષીઓનું પણ રસમત્તવે

વ્યાખ્યાન—દર્શનીયોના મધ્યમાં તિલકરૂપ-અતિસુંદર-હરિછે અને પક્ષીઓ રૂપપ્રધાન તથા રૂપભેદવિત્ છે, રૂપપ્રધાનત્વમાં હેતુ જ રૂપભેદવિત્ત્વ છે-તૃતીયસ્કંધમાં “તતઃશબ્દવિદો વરાઃ” “રૂપભેદવિદસ્તેભ્યઃ” શ્લોકમાં ‘રૂપભેદવિત્’પદે પક્ષીઓનું કથન કર્યું છે-તેથી રૂપે ભજનસિદ્ધિ આ વિશેષણે કથી, અને ‘વનમાલા’ ઇત્યાદિ અગ્રિમ વિશેષણથી નાદે પણ ભજનસિદ્ધિ “કિચ્ચ” ઇત્યાદિએ કથે છે, કિચ્ચ જે વેણુનાદ છે તે સ્વદિતકારી છે, સ્વકીયોના અપરાધને પણ ગણ્યો નથી, પ્રત્યુત સ્વકીય ભ્રમરના અનુરચ્ચનરૂપ વેણુનાદ થાય છે-અત્ર વેણુરૂપ કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય સૌકર્યાર્થ છે-એમ “વનમાલા” ઇત્યાદિએ કથે છે, અલિના આદરકથને એમનો-સારસાદિનો-આદર તો કૈમુલ્યસિદ્ધ જ છે એમ અત્ર પ્રધટ્ટકાર્ય છે, વેણુનાદ સ્વકીયનો હિતકારી છે, નાદપ્રધાનત્વથી ભ્રમરોનું નાદમગ્નવિત્ત્વ છે, અને પક્ષીઓ નાનાવિષ ડૂબને ઉપકરે છે તેથી તેઓ પણ નાદપ્રધાન છે, વનમાલાના અને દિવ્યગન્ધા તુલસીના મધુએ મત્ત-એવા અલિકુલે ફરેલા અલધુ ગીતને પણ આદરતા જ ભગવાન દૂજિતવેણુ થાય છે, અત્ર ‘વનમાલાની જે દિવ્યગન્ધા તુલસી તેના મધુએ-મકર-દે-મત્ત’ એમ સમાસનો વિગ્રહ કરવો, તેથી જે પ્રકારે જ ભ્રમરો ઝંઘાર કરે છે તે જ પ્રકારે તત્ત્વાદના અનુકર્તા જ પ્રભુ વેણુડૂબને અનુરચ્ચનવદ્ જ કરે છે, પક્ષીઓના મધ્યમાં અલિ હીન અને નિકૃષ્ટ છે તેમનાં પણ જે કુલ-સમૂહ-નાનાવિષ ભતિભેદ-તેમણે પણ જે પ્રકારે અલધુ થાય તે પ્રકારે ફરેલું જે ગીત તે ગીતને પણ આદરતા ભગવાન દૂજિતવેણુ થયા, તત્ર પણ અલિ મત્ત છે, તત્ર પણ જેણે અનુચિત છે તેણે કરીને આ અલિઓ મત્ત છે-કારણ કે તુલસી કાંઈ પુષ્પાન્તરવદ્ માદહેતુ નથી, તત્ર પણ દિવ્યગન્ધા તુલસી, અને તત્ર પણ ભગવદ્વનમાલાગતા તુલસી, તે તો સર્વથા જ ઉન્માદહેતુ નથી, તથાપિ તેના-દિવ્યગન્ધાતુલસીના-પણ મધુએ મત્ત-તે અલિકુલે ગીત અલધુ ગાયું તેનાં પણ આદર દૂજિતવેણુ ભગવાને કર્યો, તેમનો-અલિનો-પણ આદર જે કરે ત્યારે સરસરાદિમાં જે સરસ-રસિક-ક્ષીરનીરવિવેદી હંસ છે તેમનો આદર કેમ ન કરે? કિચ્ચ આદર પણ જે પ્રકારે ભ્રમરોનું અગ્રીષ્ટ થાય તે પ્રકારે ભગવાન કરે છે, તથા વનમાલામાં સમાગત ભ્રમરને દૂર કરતા નથી પરન્તુ જેમ તે ભ્રમરો ઉપદ્રુત થાય નહિ તે જ પ્રકારે તેમનો આદર કરે છે, તેથી ત્યારે જ આદર કરતા જ ભગવાન દૂજિતવેણુ થાય છે ત્યારે જ સરમાં વિદ્યમાન જલવાસી સારસ-સરસ ભક્તોના સમ્બન્ધી-તથૈવ સફેતથી ભક્તોગમનસૂચક ક્ષીરનીરવિવેદી-આગતોમાં પણ તત્તર્જીવને વિવેચીને ભગવાનને તત્તદ્ભાવતાપદ-તે હંસ એવા વિહર્જી, વિહર્જી ઉત્કૃષ્ટગતિયુક્ત છે, પુરુપની પણ અપેક્ષાએ તેઓ વિશેષે ભગવર્જનાધિકારી છે તેથી તેમને “ચારુગીતહૃતયેતસઃ” વિશેષણે વિશિષ્ટ કથે છે, જે પ્રકારે ચારુ થાય તેમ નિષ્કામાર્થ નિષ્કામત્વસાધક-અભિલાષપૂરક-નાદપ્રધાન ભજન અત્ર હોવાથી નાદે જ અભિલાષપૂરણ એ અત્ર પુરુપની અપેક્ષાએ વિશેષ છે, કારણ કે પુરુપને તો પ્રત્યુત અધિક અભિલાષ થાય છે, અત્ર ‘પુરુપ’પદ સ્ત્રીપુરુપસાધારણ બાણ્યું, ભગવદ્ગીતે જ હૃત-વશીકૃત-છે ચિત્ત જેમનું એવા તે સારસહંસવિહર્જી, તે પણ ભજન ભક્તિમાર્ગાનુસારે, નહિ કે સ્થાનસ્થિતના અન્તર્યામિરૂપે વા જ્ઞાનરૂપે-આત્મામાં જ સ્વભાવે ઘાત જ્ઞાનરૂપે, આગમીને હરિના ઉપ-સમીપે-આસે છે એમ ‘આસતે’ પદ શેષ માનવું, એ જ ‘ઉપ આસત’ પદનો અર્થ કથે છે કે ‘સેવમાન યયા,’ કારણ કે તેઓ ભગવદુક્ત મુનિઓ છે, તેમના ભજનમાં ભ્રમરથી પણ વિશેષ “યતચિત્તાઃ” પદે કથે છે, યત-નિયત-છેચિત્ત જેમનું, ચિત્તતૈયત્યે ભગવર્જના અધ્ય છે, નહિ કે વિક્ષિપ્તચિત્તાએ, “કિચ્ચ” પદનો અન્વય ‘મીસિતદશઃ’ પદે કરવો, યતચિત્તત્વ તો અત્ર ભ્રમરથી વિશેષ છે જ પરન્તુ એમનામાં મીસિતદશ્વ અને ધૃતમૈનત્વ પણ વિશેષ છે, “હન્ત”પદ દર્શવાચક છે, કારણ કે એમનું જ આ ભાગ છે, બદિવ્યાપારરહિત ભક્તો ભજનમાં સર્વોત્તમ છે, બદિવ્યાપારમાં નેત્રદય અને વાગ્ નિયમ્યા છે, જેનું આ દ્વય નિયત છે-જેમની વાણી અન્ય વદતી નથી અને જેમનું મધુ અન્યનું દર્શન કરતું નથી તે સર્વોત્તમ છે એમ શેષ માનવું, આ આશય “મીસિતદશઃ” અને “ધૃતમૈનાઃ” પદે કથે છે કે મીસિતા છે દગ્ જેમની અને ધૃત છે મૈનત્વ જેમણે, સાગ્રત આ ભક્તો નાદપર છે, તેથી દષ્ટિએ અન્યચિત્તા થઈ જશે એમ માનીને તેમણે નેત્રનિમીલન કરી દીધું.

આકૃત-આત્મા ‘દર્શનીયતિલકઃ’ શ્લોકમાં આ આકૃત છે, આ મુનિઓ અતિરસિક છે, લીલામાં પુરુપને સ્વમે અતુષ્પોષ માનીને પક્ષી ધર્ષને વિવિધ સ્વદૂબને ભગવાનનું અને ભક્તોનું રસોહીપન કરતા સ્વ-કૃતાર્થના માનવા સવા તેઓ સ્વદને જ અધિક અગ્રીષ્ટ માને છે તેથી સ્વપ્રધાનકીર્તિરૂપા વનમાલાના પર્મનો જ અત્ર ઉપયોગ વક્તવ્ય છે, જેમ સમ્પુરિપત વક્તો ગન્ધ દર્શી વાય છે તેમ પુરુપ ધર્મનો ગન્ધ દર્શી વાય છે એ મુનિએ કીર્તિનું મન્દસામ્યે નિક્ષેપ્ય કર્યું છે, વનમાલા કીર્તિરૂપા હોવાથી તનિરૂપક સ્ત્રીત

આવશ્યક છે, અને તદસારથાદ-કીર્તિનિષ્ઠ માધુર્યરસના આસ્વાદ-વિના તે ગીત સમ્ભવતા નથી, તેથી સુશ્રુતીતભક્તિરૂપ-સુશ્રુતીતભક્તિનિરૂપક-‘માધવા દમિતગન્ધતુલસ્યાઃ’ચરણે ભગવત્પ્રથમે વક્ષ્યમાણ્યુરૂપ- ‘જે ગન્ધ તે ગન્ધવતી જે તુલસી તે તુલસીતું’ મધુ-મહર-દ-અલ્પલોકિકભક્તિરસાત્મક ઇતરવિસ્મારક છે, તેથી તાદશ મધુમી અતિમત્ત-સ્વદેહાધતુસન્ધાને અને ઇધિરધર્માતુસન્ધાને પણ રહિત-તેઓ ત્રિજકટ જ અસધુ ગાન કરે છે, વસ્તુતઃ તો પ્રભુતું આ જ મહત્તમ સમારાધન અલિએ કરાય છે અને તેથી જ તે જ ગીત પ્રભુને અબીષ્ટ-અભિતઃ ઇષ્ટ-છે, ગન્ધમાં અન્ય પણ વિશેષ કયે છે, અપરમ્ય “ચારુ” ઇત્યાદિ પદ ત્વજીને તત્ત્વ ભવનાર્થકપ્રત્યયમુક્ત ‘દિવ્ય’પદની ઉક્તિએ ભગવદ્દનમાહારથતુલસીગન્ધતું તો દિવિભવત્-દિવ્યત્વ-આધિત્ત્વ હોવાથી અગ્રે સ્વામિનીઓમાં પ્રજ્ઞેવીત્વ વક્ષ્યમાણ્યુ હોવાથી અને ‘દિવ્ય’પદ કીડાવાચક હોવાથી શ્રીસ્વામિનીઓએ સદ્ કીડાએ જનિત આ ગન્ધ છે એમ સમભિવ્યાહારથી અવગમાય છે, આથી એમ દિવિભવ અર્થ-પદાર્થ-ઇતરયોઃસ્થજનવિષય નથી તેમ અન્તરકૃતમધીલાપ્રપચ્યસ્થભક્તૈકગમ્ય આ ગન્ધ છે એમ ધ્વનિત થાય છે, તેથી જ તે ગન્ધે પ્રભુનો પણ ભાવોદ્ભોધ યયો એમ જણાવવાને કૃમન કથ્યું, પ્રભવેકવેદત્વ અન્ય પણ વિશેષ કયે છે, કિમ્ય વનમાહારથપુષ્પમધુ ન કપતાં તુલસીતું જ મધુ એમ જે કથ્યું તેથી ‘‘દમિતગન્ધતુલસ્યાઃ’’ વાક્યથી અને ‘‘બાહુ’’ પ્રિયાસેથી ઉપક્રમીને ‘‘તુલસીપાલિકુલૈર્મદાન્ધૈરન્વીપમાનઃ’’ વાક્યથી તે ગન્ધમધ્વાદિસ્વરૂપને પ્રભુ જ જાણે છે, તે વિશેષ અન્યગમ્ય નથી-તુલસીતું જ મધુ કથ્યું તેથી તે મધુનિષ્ઠ વિશેષ અન્યગમ્ય નથી-એમ પ્રકારરૂપે ગન્ધતું માદકત્વ કથ્યું, તદ્ભોક્તા અલિ પણ સાધારણ નથી કિન્તુ ઇતરથી વિભતીય અત્યુત્તમ છે એ જણાવવાને જ ‘‘કુલ’’પદ કથ્યું, તેથી જ ‘‘અલિ’’પદ કથ્યું, ‘‘અલિ’’શબ્દ પૂર્ણતાવાચી છે અને તેથી અલિવાન્ ‘‘અલિ’’ પૂર્ણતાવાન્ છે એમ અત્ર કથ્યું, પદા નથી રસ લીત-ન્ટ-ન્યાં વા જેણે તે ‘‘અલિ’’ એમ ‘‘અલિ’’પદતું નિર્વચન છે, યદ્યપિ અત્ર ‘‘અલી’’ એમ દીર્ઘ પદ સમ્ભવે છે તથાપિ ‘‘દશહૃતો હ વૈ નામ એપઃ તે વા એતં દશહૃતં સન્તં દશહૃતો ઇત્યાચક્ષતે પરોક્ષેષુ પરોક્ષપ્રિયા ઇવ દિ દેવાઃ’’ એ શ્રુતિ-માયે અને ‘‘પરોક્ષમ્ય મમ પ્રિયં’’ એ ભગવદ્વાક્યથી સ્વપ્રિયાર્થતું ગોપત પ્રભુને પ્રિય છે એમ જણાય છે, અને પ્રકૃતમાસ્વાન્તરકૃતસ- પોષકતા આ અલિમાં ગોપ્યા છે તેથી પરોક્ષે ‘‘અલીને રયાને હસ્વાન્ત ‘‘અલિ’’પદ પ્રભુએ પ્રકટ કથ્યું, એમ સને આ જ ‘‘અલિ’’ છે અને અન્ય તો ભમર છે, આ અલિમાં પણ કવચિદ્ અન્ય નામપ્રયોગ તાત્પર્યવિશેષે જ છે એમ જાણવું, તારત્વ અને અહુત્વ નહિ કથીને સધુત્વાભાવ જ ‘‘અંધધુ’’પદે જે કથ્યો તેથી તદ્દતરસભરવહન કરવાને પ્રભુ વિના અન્ય શક્તિ નથી એમ જણાય છે, અને તેમ ગીતના મહત્ત્વમાં પણ કપતા નથી જ એમ પણ જણાવવાને ‘‘અલધુ’’પદ કથ્યું, એમ સને તદ્દાર કેમ ન કરે ? ‘‘યદિ’’પદથી તદ્દીતરસપાનપરવશ હરિ ચિરકાલ તુભ્યો જ સ્થિતિ કરે છે-કદાચિત્ એમ સને તદ્દાર કેમ ન કરે ? ‘‘યદિ’’પદથી તદ્દીતરસપાનપરવશ હરિ ચિરકાલ તુભ્યો જ સ્થિતિ કરે છે-કદાચિત્ તદ્દસમરે જ કુન્નિતવેણુ યાય છે-એમ ગાપિત થાય છે, અગ્રે ગીતોક્તિએ પૂર્વ તદ્દીતોદ્યુક્તમાવે સ્વપ્રિયાના ‘‘ભાવોદ્ભોધનાર્થ’’ વેણુકુળન જ કથ્યું, તેથી ત્યારે હરિ પૂર્ણરસ યયા ત્યારે ગાન કથ્યું એમ ગાપિત થાય છે, અનિમ્ન-દરત્વનિરૂપણમાં ‘‘તિલક’’લોકિતએ તિલક જેમ ભાગ્યસ્થાન ભાલમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ આ પણ સ્વરૂપ પરમભાગ્યવતી શ્રીસ્વામિનીમાં જ સ્થિતિ કરે છે એમ ધ્વનિત થાય છે, ‘‘દર્શનીયતિલકઃ’’ પદમાં કર્મધારય સમાસ જાણવો, કારણ કે શ્રીસ્વામિનીના હૃદયમાં તો પ્રિયાતિરિક્તમાં ‘‘દર્શનીયત્વની જ સ્મૃતિ જ થતી નથી, અત્ર યદ્યપિ ‘‘રૂપ અને નાદ સ્વભવે મુખ્ય છે તથાપિ નાદમાં વિશેષ નિરૂપાય છે, અન્યથા મીક્ષિતદ્દૃશ્ય કયે નહિ, તત્ર હેતુ ‘‘સરસિ’’ ઇત્યાદિએ કયે છે, સરમાં વિદ્યમાન જ તે સારસહંસવિહરીએ વેણુગીતતું પ્રવચ્ય કથ્યું અને તે વેણુગીત આરુત્વે મનોહરણૈકસ્વભાવ હોવાથી નાદધીન જ તેઓ નિકટમાં સમાગત યયા, આદિમાં જ નાદમાં હેતુભૂત સ્વરૂપસૌન્દર્યના નિરૂપણથી નાદરસમાં જ સ્વરૂપરસને પણ અનુભવે છે એમ ગાપિત થાય છે, મત્ત અલિના ગીતાનુરણનરૂપ વેણુગીતે સારસહંસવિહરીને જે યતચિત્તવ અને સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિનિરોધ આ પણ અતિચિત્ત છે, આ સારસાદિની આ ગીતરસપાનદશા, તેથી એવરૂપતા જ ઉપપન્ના પણ છે, કારણ કે એતજન્યત્વે નાદ એતદુત્તરકાલીન છે, અલિકુળની પણ તુલસીગન્ધમધુપાનદશા પક્ષિતુલ્યા જ છે, પરન્તુ યયાત્ તત્સ્વભાવવશાદ્ ઉક્તરૂપત્વ-મત્તાવ-છે એમ જણાય છે, અગ્રે પણ પદ્મીઓના મુનિત્વથી અન્તઃ જ નિરન્તર જ એતદ્દસમમતા જ છે. તેથી તેમની મત્તા ન કથી, અથવા પ્રભુસ્વસ્વભાવથી અગ્રિમા રમમત્તા અનુક્રમસિદ્ધા છે તેથી તે વચ્ચેનતઃ ન કથી, ત્યારે તો અગ્રે પદ્મીઓની પણ દશા અલિકુલવત્ યયો, વસ્તુતઃ તો ઉક્તરૂપરસમત્તાક્ષિકુલાકધુગીતને અબીષ્ટને અતિચિત્તનેયત્વે જ અનુભવતાં પ્રભુ વેણુકુળન અને ગાન કરે છે તેથી તત્ત્વણુ પદ્મીઓતું પણ રસમત્ત્વે

આવશ્યકત્વથી ઉચિતતર છે એમ અમે યુક્ત દેખીએ છીએ, તથાપિ આદિમાં સ્વરૂપસૌન્દર્ય જ, કથ્યું તેથી સ્વને-
ગોપિકાને-સ્વરૂપતદ્દિદક્ષાતિલરે પક્ષીઓની તત્પ્રાપ્તિદશામાં તત્પ્રતિબંધસ્મરણે કાંઈક ખેદ થયો તેથી 'હન્ત' પદ કથ્યું.
આ પ્રકારે એમનું ભાગ્ય સાર્ત્વિકત્વથી-શુદ્ધસાર્ત્વિકત્વથી-શ્રીસ્વામિનીએ નિરૂપ્યું, અને તેથી પૂર્વોક્તા વંકરી
તમેમિશ્રસાર્ત્વિકી અને અગ્રિમા રજોમિશ્રસાર્ત્વિકી છે એમ વિભાગ પણ જાણવો. (૧૦-૧૧).

આમાસ—મેઘ સર્વહિતકારી છે તેનો પણ પૂર્વવદ્ વેણુનાદજનિતભાવ “સહબલઃ” યુગલે કથે છે.

સહવલઃ સ્ત્રગવતંસવિલાસઃ સ્નાનુષુ ક્ષિતિભૃતો વ્રજદેવ્યઃ ।

હર્ષવન્ યદ્દિ વેણુરવેણ જ્ઞાતહર્ષ ઉપરમ્ભતિ ધિશ્વમ્ ॥૧૨॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદમભ્યવર્ષત્ સુમનોમિશ્છાયયા ચ વિદધત્ પ્રતપત્રમ્ ॥૧૩॥

અક્ષરાર્થ—હે વ્રજદેવીઓ ! ક્ષિતિભૃદના સ્નાનુમાં સહબલ સ્ત્રગવતંસવિલાસ
જ્ઞાતહર્ષ હર્ષાવતા જ્યારે વેણુરવે વિશ્વનં ઉપરમ્ભે છે ત્યારે મહદતિક્રમણશક્તિચેતા
મેઘે મન્દમન્દ અનુગર્જીને છાયાએ છત્ર કરતાં(તે મેઘે)સુહૃદને સુમને અભિવર્ષ્યા. ૧૨-૧૩.

વ્યાખ્યાન—હે વ્રજદેવિ! વ્રજદેવતારૂપા ગોપીજન! વિશ્વાસ ધરો એમ આ પદે નિરૂપ્યું, 'દિવુ'ધાતુ ક્રીડાર્થ
હોવાથી લીલાસ્થત્વસૂચક 'દેવી'પદે અનુભવસંવાદથી ઉપરમ્ભણુકથનમાં વિશ્વાસ નિરૂપ્યો, જ્યારે વેણુરવે વિશ્વને
ઉપરમ્ભે-પૂરે-છે ત્યારે મહદતિક્રમે શક્તિચેતા મેઘે સુહૃદ ભગવાનને અભિવર્ષ્યા અને સ્વદેહચ્છાયાએ આતપત્ર ધર્યું
વા આતપત્ર ધરતા મેઘે અભિવર્ષણ કર્યું, આ નાદ મહાબલયુક્ત-તાર-છે, "ઉપરમ્ભણુ"પદનો અર્થ
કથે છે કે વિશ્વગત સર્વ જ ધર્મને દૂર કરીને નાદ સ્વયં જ પૂર્ણ થયો, અત્ર 'વિશ્વ'શબ્દ નાદશ્રોતુંસર્વપર છે,
તત્સમયે તે નાદશ્રોતા સર્વને વિપયાન્તરસ્ફુર્તિ યદ્દિ નદિ પ્રસ્તુ નાદ જ અન્તર્ગદિઃ પૂર્ણ યદ્દિ ગયો, ત્યારે નીલત્વથી
ભગવદભાસરૂપ ધૂમાદિસમૂહાત્મા મેઘે વિશ્વ ભગવાને જ કૃતાર્થીભૂત છે તેથી સ્વયં ઉપચરિતાર્થ સતે પણ
સ્વજન્મસાક્ષ્યાર્થ ભગવાનનું જ અભિવર્ષણ કર્યું અત્ર 'ધૂમાદિ'પદે વર્ણુસામ્યે પણ ભગવદભાસત્વમાં હેતુ કથ્યો,
મેઘનું પ્રયોજન વૃષ્ટ્યાદિએ તાપનિવારણ છે, અને તાપ તો ભગવાને જ નાદદારા સ્વાનન્દપૂરણે નિવાર્યો જ છે,
અને તેથી આમાસત્વે નિકૃષ્ટ પણ સિદ્ધપ્રયોજન પણ મેઘે 'હુ' અત્ર સ્વજન્મસાક્ષ્યાર્થ સ્થિત 'હુ' એમ માનીને
વૃષ્ટિ કરી, પરન્તુ ભગવાનને તો તે અભિવર્ષણે કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી, તત્ર યાદશ વેણુનાદે આ થાય છે
તાદશવેણુનાદકર્તા ભગવાનને વિશેષણયતુષ્ટયે વર્ણુ છે, અન્યથા ઉપરમ્ભણુ અર્થવાદરૂપ યદ્દિ જન્ય-ભગવાન
બાહ્ય હોવાથી તત્કૃત-બાહ્યભગવત્કૃત-ઉપરમ્ભણુ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય તેથી ઉપરમ્ભણુ ચિત્તાક્ષેપરૂપ
કાંઈક ગુણવિશેષ લક્ષાય અને તેથી ગુણુવાદરૂપ અર્થવાદ યદ્દિ જન્ય-કારણુ કે "વિરોધે ગુણુવાદઃ સ્યાદ્" એમ મીમાંસાનો
સિદ્ધાન્ત છે-તત્ર ક્રિયાશક્તિ સમ્પૂર્ણા છે એમ કથવાને "સહબલઃ"-બલબદ્ધે સહિત-પદ કથ્યું, પ્રભુ બલબદ્ધે સહિત છે,
તેથી સૃષ્ટિકરણુક્રિયાપેક્ષાએ પણ આ ક્રિયા મહતી છે એમ જણાવવાને "સહબલઃ"પદ ધર્યું, "અદીન" શ્લોકમાં
'અદીન'ત્વ સર્ગ છે અને 'લીલા' વિસર્ગ છે એમ સર્ગાન્તર વિસર્ગત્વેલીલાનું નિરૂપણુ કર્યું છે તેથી સર્ગથી લીલા
મહતી છે, સત્રપ-પુષ્પગુન્ઠરૂપ-ને આ અવતંસ-કર્ણુભરણુ-તત્ર છે વિલાસ જે પ્રભુનો એમ "સ્ત્રગવતંસવિલાસઃ"
પદે 'લીલા' નિરૂપી, મહત્ત્વને શાસ્ત્રીતિએ પણ વ્યુત્પાદે છે કે માલા કીર્તિમયી છે, અવતંસ જે કર્ણુભરણુ તત્ર
કર્ણુ-શ્રોત્ર-દશ દિશ્ છે, દશ દિશામાં જેણે-ઉપરમ્ભણુક્રિયાએ-કીર્તિ પૂરિતા થાય તે લીલા સર્વોત્તમા હોય જ,
આભરણુમાં જે વિલાસ તેનું સ્વસ્થાનમાં સ્થાપન-અને તેથી કીર્તિરૂપદિગાભરણુમાં વિલાસકથને કીર્તિરૂપ આભરણુનું
દિગ્માં સ્થાપન-કથ્યું, અત્ર આ વિશેષણુકથને સમભિવ્યાહારથી ઉપરમ્ભણુ આભરણુસ્થાપન કરે છે એમ અર્થ
પ્રાપ્ત થાય છે એ આશયે ઉપરમ્ભણુક્રિયાવાચક 'યા'પદ ધર્યું, વા ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદક ભાગવતાદિશાસ્ત્ર
સર્વ વેદમાં આભરણુરૂપ છે તત્ર વિલાસયુક્તા, વા તે ભાગવત છે પ્રતિપાદક જેનું, તત્ર ભગવાનના વિલાસકથને
તલિષ્ટ ઉપરમ્ભણુનો પણ વિલાસ કથ્યો જ છે, કર્ણુશબ્દુલ્લેખવચ્છિન્ન નભ ઓત્ર છે, નભનું આભરણુ શબ્દ છે,
કારણુ કે શબ્દ તદ્દગુણુ-નભોગુણુ-છે, અને તેથી "અવતંસ"પદે ભાગવતાદિશાસ્ત્ર વાચ્ય છે, આ પદ્યમાં
'સ્ત્રપ્રતિપાદક અવતંસ' એમ વિગ્રહ કરવો, તત્ર ભાગવતાદિ શાસ્ત્રમાં વિલાસયુક્તા અને તત્પ્રતિપાદિકા-તે છે
પ્રતિપાદક જેનું એવી-ક્રિયા સર્વોત્તમા જ હોય છે, એ પ્રકારે ક્રિયાનું સ્વરૂપતઃ અને ગુણુતઃ પણ

માહાત્મ્ય નિરૂપ્યું, અત્ર સ્વરૂપ 'ખલ' છે કાર્ત્તિપૂરણ 'શુભ' છે અને 'મહત્ત્વ' 'માહાત્મ્ય' છે, તે સદ્કારિણી
 હૃદયનું માહાત્મ્ય "ભતતદર્પ:" પદે કથ્યે છે, "સુખધર્મસ્તયેષા સ્વાત્ કિંચિદ્દુઃખ એ / સ:" વાક્યથી હૃદય સુખધર્મ
 છે તેથી અત્ર "દર્પયન્" પદે દર્પકથને ધર્મ સુખનો પણ ઉત્તર કથ્યો અને તેથી મહત્ત્વ કથ્યું, સ્વયં ભતતદર્પ છે
 અને અન્યને દર્પ કરાવે છે, એ પ્રકારે વેણુનાદનો કારણભૂત દિયોત્તર કથ્યો "ક્ષિતિકૃતઃ સાનુષુ" પદે દેશતઃ પણ
 ઉત્તર કથ્યે છે, સર્વાધારણ્યતા ક્ષિતિને-પૃથિવીને-ને ભરે તે ક્ષિતિકૃતના પર્વતના-પણુ હૃદયમાન સંનુર્મા-
 શિખરમાં-તે નાદ યાય છે તેથી તે વિશ્વને કેમ ન પૂરે? જેમ નૂતન ગૃહમાં પ્રતિધ્વનિ યાય છે તેમ સ્વેનું
 અતિગમ્ભીર અનુરણન ઉપરભો-નાદે પૂરે-છે, તેથી વેણુનાદની દિવા મેઘથી પણ અધિકા અને નિરૂપી,
 ત્યારે જ મહાનતા-વાસુદેવના-ઉપરિ ભરતાં ભગવાનના અતિક્રમણે સક્રિયવિત થઈને ઉપરિ જ સ્થિતિ
 કરીને અગ્રે ગમનાર્થ ઉચ્ચત તે મેઘે નીલમેઘરયામ વિશ્વગ્રીવન ભગવાનને સ્વમિત્ર બન્યોને તે સુહૃદનું સુખને-
 સુખરૂપ સ્વમિન્દુએ-અભિવર્ષણ કર્યું, અર્થાત્ પુષ્પે પૂજન કર્યું, કેવલા પૂજા જ કરી એમ નહિ પરન્તુ રાજ્યનું
 પણ દાન કર્યું, સુરભીકૃતગોવિન્દાભિષેકવદ્ આ મેઘે પણ સ્વાધિપતિત્વે જ પ્રભુનું વરણુ કર્યું તેથી રાજ્યનું
 પણ દાન મેઘે પ્રભુને કરી દીધું એમ 'આતપર્મ ક્ષત' પદે કથ્યે છે, મેઘે પ્રભુને છત્ર ધરીને કેવલ રાજ્યનું જ
 દાન કર્યું એમ પણ નહિ પરન્તુ તેણે આત્મનિવેદન પણ કર્યું એમ 'ભાગ્યા' પદે કથ્યે છે, સર્વ અધઃસ્થિત સતિ
 ઉપરિસ્થિત મેઘે ભાગ્યા ન થાય તેથી ભાગ્યાનો નિર્દેશ પૃથક્ કર્યો (૧૨-૧૩).

આમાસ—વાચાત્મ્યદાનાભાવથી તામસત્વ પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો શુભ છે તેથી તે પ્રકારે ઉત્તમ ત્રિવિધને
 કથવાને-તેમનામાં પણ વેણુનાદે કાષ્ટક થયું એમ કથવાને-વેણુનાદને અને ભગવાનને "ત્રિવિધગોપચરણેષુ" સુખવ્રણે
 વર્ણે છે, કારણ કે વેણુનાદે સાર્વભૌમ 'સન્દેહ' શ્રુતિમાં 'મોદ' અને અરણ્યવાસીમાં 'સર્વપરિત્યાગ' કર્યો, તંત્ર
 વિશ્વયુગ્મ જે બ્રહ્માદિ તેમને પણ સન્દેહ થયો એ કથવાને "વિવિધ" ઇત્યાદિ સુગમે ભગવાનનો વેણુનાદ વર્ણે છે.

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાદ ઠરુઘા નિજશિક્ષાઃ ।

તથ સુતઃ સતિ યદાધરવિમ્બે દક્ષવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥૧૪॥

સયનશસ્ત્રદુપધાર્ય સુરેશઃ શક્રશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગા ।

કષય આનતકન્ધરચિત્તાઃ કરમલં ચયુરનિશ્ચિત્તત્ત્વાઃ ॥૧૫॥

અહાર્થ—હે સતિ ! વિવિધગોપચરણમાં વિદગ્ધ આપનો સુત અધરભિરુમમાં
 દક્ષવેણુ વેણુવાદમાં અનેકધા નિજશિક્ષા સ્વરજાતિનું નયન ત્યારે કરે છે ત્યારે
 શક્રશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગ સુરેશ તેને સ્વનશઃ ઉપધારીને તે કવિઓ આનતકન્ધરચિત્ત
 થઈને અનિશ્ચિતતત્ત્વ રહીને મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. ૧૪-૧૫.

વ્યાખ્યાન—લોકમાં જ્યમન અધૌકિક પ્રકાર સન્દેહને ઉપાદે છે, "તેવ કાષ્ટ પણ રૂપ ઇધરમાં નથી જે વેદમાં
 શ્રુત ન હોય અને બ્રહ્મા સર્વવિદ્યાસ્થાનના અભિષ્ઠ છે એવા બ્રહ્માને સન્દેહ કેમ યાય ?" એમ આશંકીને "વેણુવાદ
 હૃદયા નિજશિક્ષા:" પદે કથ્યે છે કે વેણુ સુશિરનો ભેદ છે તેના પણ પ્રકાર શાસ્ત્રમાં નિરૂપિત છે તે પ્રકાર બ્રહ્મા બાણે છે
 પરન્તુ આ તો પ્રકાર 'હૃદયા'—અનેકધા—અને 'નિજશિક્ષા:' છે, નિજે જ છે શિક્ષા-શિક્ષણ-અભિવ્યક્તિપ્રકાર-
 જેમાં એવી 'નિજશિક્ષા:' સ્વરજાતિને પ્રભુ યાય છે, આથી-બ્રહ્માના અજ્ઞાનકમનથી-નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે એમ
 નિરૂપ્યું, કારણ કે નિત્ય નાદબ્રહ્મ તો બ્રહ્માથી પણ પૂર્વે સિદ્ધ છે, તેથી બ્રહ્માનું તત્ર અજ્ઞાન યુક્ત છે, તત્ર
 'અકૃતિચ્યાસનાદિરૂપા ક્રિયાશક્તિ સાધન છે ત્યારે તેના-તે સાધનના-લૌકિકત્વે તે નાદ અલૌકિક કથે પ્રકારે કરે ?'
 એમ આશંકીને તે નાદના અધૌકિકવાર્થ "વિવિધગોપચરણેષુ" ઇત્યાદિ કથ્યે છે કે વિવિધ ગોપચરણમાં-
 ગોપના સમ્પ્રચારવિશેષમાં-પ્રભુ 'વિદગ્ધ' છે, ગોપસમ્પ્રચાર કાષ્ટ વેદોક્ત નથી કિન્તુ લૌકિક છે, બ્રહ્માવડાનતરચિત્ત
 પણ કેટલાક સમ્પ્રચાર છે, તે-દ્વિતીયબ્રહ્માવડચિત્ત સમ્પ્રચાર-અન્યલોકમાં અને વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી, આ બ્રહ્મા તો
 એતદ્બ્રહ્માવડમાત્ર છે તેથી અત્ર તે સમ્પ્રચારના લોકપ્રસિદ્ધ 'યજ્ઞાત્રથી અને વેદિકતાભાવથી પણ બ્રહ્માનું અજ્ઞાન છે,
 અને ભગવાન તો સર્વત્ર જ વિદગ્ધ છે તેથી બ્રહ્મા જે પ્રકારને બાજુતો નથી તે જ પ્રકાર
 ભગવાને કર્યો, નાદનું વ્યવસ્થા તો 'અન્યજ્ઞાનને અપેક્ષિતે' એમ અગ્રે શ્રીશિવપણીમાં કથ્યું જ છે,
 'બ્રહ્માની' સૃષ્ટિમાં આવિર્ભૂત ભગવાને બ્રહ્માનો પણ અજ્ઞાત પ્રકાર કેમ કર્યો? એમ

આશંકીને તત્ર “તવ” સુતઃ”પદ કથે છે, આ વક્ત્રી સ્ત્રીમણ્ડલામાં સમાગતા શ્રીયશોભાની પ્રતિઃ વદે છે, અને તેથીજ અત્ર કામાદિવાર્તા નથી કિન્તુ માત્રાદિનિષેધાંવિષય અનિષિદ્ધ ઉત્કર્ષજ નિરૂધ્ધો છે હે યશોદે ! જેમ આપના પુત્ર પણ સતે આપના મનથી પણ આકલ્પવાને અશક્ય ચરિત્ર કરે છે તેમ બ્રહ્માના બ્રહ્માણ્ડમાં આવિર્ભૂત સતે પણ તેના મનથી પણ આકલ્પવાને અશક્ય એવું આ ચરિત્ર આપના સુત કરે છે, “સતિ”સમ્બોધન વિશ્વાસાર્થ છે, અજ્ઞાનમાં હેતુ “અધરભિમ્બે દત્તવેણુઃ”પદે કથે છે, અધર, લોભાત્મક છે એમ પૂર્વે કથ્યું છે, તેથી તે-અધર-લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે તેનું-અધરના રસનું-દાન લગવાને કોઈને પણ કર્ત્યું નથી, તત્ર પણ અધર ભિમ્બરૂપ-સૂર્યવત્ પ્રકાશક-છે, પ્રકાશકસ્વરૂપને પ્રકાશ્ય ન જાણે એ યુક્ત છે, અને તત્ર-અધરભિમ્બમાં-તતઃ પણ અધરનું જ જ્ઞાન અશક્ય તો તત્ર અધરમાં સ્થાપિત વેણુનું જ્ઞાન તો સુતરાં અશક્ય અને તેથી તે વેણુના અપ્રમેયત્વખ્યાપનાર્થ-ઉત્તમત્વખ્યાપનાર્થ-તે વેણુને સ્થાપ્યો અને પદ્મદિસ્વરગતિભેદનું નયન કર્ત્યું, નૂતનત્વે ઉત્પાદન કર્ત્યું, યદ્યપિ મૂલમાં ‘સ્વરગતિ’પ્રાપકત્વ જ કથ્યું છે અને “નિજશિક્ષાઃ”વિશેષણે અપૂર્વત્વ પ્રાપ્ત થાય છે નૂતનોત્પત્તિ તો પ્રાપ્ત નથી તથાપિ અન્ય જ્ઞાનને અપેક્ષીને આ કથ્યું એમ જાણવું, અને તેથી ‘નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે’ એ પૂર્વગ્રન્થનો પણ અવિરોધ જ રહ્યો, જ્યારે નૂતનત્વે સ્વરગતિને પ્રભુએ ઉત્પાદી સારે તત્પરિચાનાર્થ ત્રિગુણપ્રધાન પણ દેવે કાલવયમાં પણ સમાગમન કર્ત્યું, તે પણ કાલ આધિદેવિક છે એમ ખ્યાપવાને “સવન”પદ કથ્યું છે, આ સમમ યુગલ છે તેથી મધ્યાહ્નાભિપ્રાયે ‘સવન’પદ છે, તે વેણુનાદનું ‘સવનશઃ’ ઉપધારણુ કર્ત્યું, શક સાત્ત્વિક છે શર્વ તામસ છે અને પરમેષ્ઠી રાજસ છે, એ સાત્ત્વિકતામસરાજસ શકશર્વપરમેષ્ઠી દેવ છે પુરોગમ જે દેવોના, સર્વ જ દેવ ત્રિગુણાત્મક છે અને તેઓ નાદમાં નિયુજ્ય પણ છે એમ “કવયઃ”પદે સ્મૃતિ કર્ત્યું, શક-ઇન્દ્ર-તો ત્રૈલોક્યાધિપતિ સર્વથા નાદપર છે શર્વ તો નાદશાસ્ત્રકર્તા છે અને પરમેષ્ઠી તો તે ઉભયના પણ શુરુ છે-અને તેથી અત્ર ‘પરમેષ્ઠિ’પદ કથ્યું છે-તે સુરેશોની અન્યચિત્તાના અભાવાર્થ અત્ર ‘આનતકન્ધરચિતાઃ’પદ કથ્યું છે, આ-સમન્તાદ-નતા છે કન્ધરા-આ કથન બાલ્યાલિનયાર્થ કથ્યું-અને ગ્રાહક ચિત્ત જેમનું એવા શકશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગમ દેવો છે, અત્ર નમન સર્વતઃ છે એમ ‘આ’ ઉપસર્ગનો આશય છે, તે સુરેશો પણ ‘અનિશ્ચિતતત્ત્વ’ થઈ ગયા, ઔદાસીન્યે ક્રિયત કાલ વિચારીને અજ્ઞાને તૂપ્સીગભૂત જ થયા એમ પણ ન માનવું, કારણ કે કર્મક્ષતે પ્રાપ્ત થઈ ગયા અને ચિન્તાએ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા તા વેણુનારે મોહિત થઈ ગયા, અને તેથી-મોહરૂપકાર્યકર્તૃત્વથી-જ ‘આ નાદાભાસ-આમ્યનાદ-છે તેથી અત્ર મહાનત્વી પ્રવૃત્તિ નથી’ એ પક્ષનો પણ નિરાસ કર્યો, કારણ કે નાદ મોહરૂપ કાર્ય કરે જ છે, આભાસત્વપણ પણ નિરાકૃત થઈ ગયો કારણ કે અલૌકિકરસોત્પાદક છે, તેથી દેવોને અજ્ઞાન છે પરન્તુ નાદમાં કાંઈ ન્યૂનતા નથી, આ-પ્રકારે ‘અલૌકિક’ ઇત્યાદિએ તે દેવોના અજ્ઞાનમાં હેતુ કથ્યો, નાદ અલૌકિકરસોત્પાદક હોવાથી દેવોને તેનું અજ્ઞાન છે, નદિ કે નાદમાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા છે. (૧૪-૧૫).

આમાસ-અન્યની વાર્તા રહેવા દો, અધરરસાલિત આપણું જ અન્યથાત્વ વેણુનાદ સમ્પાદે છે એમ પૂર્વવત્ “નિજપદાબ્જદલૈઃ” યુગલે કથે છે.

નિજપદાબ્જદલૈર્ધ્વજવચ્ચનોરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

વ્રજભુવઃ શમયન્ સુરતોદં વર્મધુર્યગતિરીરિતવેણુઃ ॥૧૬॥

વ્રજતિ તેન વયં સવિલાસવીક્ષણાપિતમનોભવવેંગાઃ ।

કુજગતિ ગમિતા ન ચિદામઃ કશ્મલેન કવરં વસનં વા ॥૧૭॥

અર્થ-વ્રજભૂમિની ખુરપીડાને ધ્વજવજ્જનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામ નિજપદાબ્જદલૈ રામાવતા વર્મધુર્યગતિ ઈરિતવેણુ ગમન કરે છે, તેણે સવિલાસવીક્ષણાપિત-મનોભવવેંગા આપણે વૃક્ષગતિને પ્રાપ્ત થઈ જઈએ છીએ અને મૂર્છાએ કળરનું કે વસનનું જ્ઞાન આપણને રહેતું નથી. ૧૬-૧૭.

૧. મનમાં ક્રોધેવક્રોધનદનત્વે પ્રતિદ્ધિ નથી તથાપિ દેવકીજઠરામ્ઃ એમ ક્રોધોપીજને રજમા સ્થોકમાં કથન કથ્યું તે કથનની અન્યથાનુપપત્તિએ ક્રોધોપીજને આર્થ જ્ઞાન છે એમ અહીંકાર કર્યો વિના અત્યન્તર જ નથી, એકત્રતાદશ પાચાર્થપ્રાપક અર્થજ્ઞાન ક્રોધોપીજનમાં સિદ્ધ થયે અત્ર તવ સુતઃ ઇત્યાદિ પણ તેમનું કથન આર્થજ્ઞાનજન્ય જ, અન્યથા તન્માતરો ઇત્યાદિ ક્રોધક્રામને વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી પુક્રોત્તમ ક્રોધનદશાવળીતા પણ પુત્ર છે જ એમ નિરાભાસ સિદ્ધ થયું.

દશરૂયાન—જ્યારે ઈરિતવેણુ સતે પ્રજે છે ત્યારે તે તારે કુજગતિને-સ્થાવરતવને-ગમિત આપણે-
 સર્વા જ એથી-પરિહિત વસનને વા કેશપાશને પણ કશ્મલે-મૂર્છાએ-વેતાં નથી એમ સમ્બન્ધ છે, આ વેણુનાદ
 અરમદર્થ જ થાય છે એમ તે નાદની વેષ્ટાએ અને અનુભવથી જાણાય છે, ભગવદ્કૃત વેણુનાદમાં તદ્વિચારિત જ
 પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તેથી અરમદર્થ તથાકરણભાવે આપણને નાદરસાનુભવ ન થાય એ આશંકે
 "અનુભવાચ્ય" પદ કથ્યું, ભૂમિનું તોદપ્રશમન તત્ર ગોકુલવાસીએ સહ કીડાર્ય જ થાય છે, તત્ર જો વેષ્ટા
 ગોકુલનિવાસીના જ અર્થે થાય છે તે વેષ્ટાએ બ્યામ સતો વેણુનાદ અન્ય કાર્ય કયે પ્રકારે કરે ? તેથી ભગવાનનું
 જોગોપિકાથી પણ પ્રથમ ગોકુલહિતકર્તૃત્વ-જોનાં કુલ વન તાદશ ગોકુલરથવનું દિતકર્તૃત્વ-'નિશ્વપદાબ્જ' ઇલાદિએ
 કથે છે, નિજનું-સ્વનું-જ ને પદાબ્જપતેના દલે-દરાકુંસિએ વા તલભાગે-તલરિચનભાગે અરણ્યાકુંસિનેદલિત અંશે-
 મંજુના-નિરન્તર પશુઓના આક્રમણે વ્યથાને પ્રાપ્તા મજ્જુમિના-પુરે જાત તોદને શમાવતા, 'શમયન' પદે
 સનૈઃસનૈઃ કીલાએ ભગવદ્ગતિ નિરૂપી, વ્યથાશમન તાદશી ગતિએ જ થાય છે, ગતિવિલાસે પાદસ્પર્શે ક્ષર્તાશ
 નિરાકૃત થયો એમ સમુદિતનું નિરાકરણ સમુદિતે થાય છે, તદંશનું નિરાકરણ તદંશ જ્વલદિએ થાય છે,
 આખ્યાત્મિકાદંશ તો જ્વલદિએ નિરાકૃત થયો, જ્વળ નિર્ભયતાસૂચનાર્થક હોવાથી દેલાનીકંટપીડાસમ્ભલાવનાએ
 જનિત તામસલૌતિકદુઃખાંશ જ્વળે નિરાકરાય છે, વજ્ર પાપપર્વતનિરાકરણાર્થક હોવાથી પાપસમ્ભલાવનાએ
 જનિત રાજસ આખ્યાત્મિક દુઃખાંશ વજ્રે નિરાકરાય છે, અને તીરજ-કમલ-સુખસેવનાસૂચનાર્થક હોવાથી
 સેવામાં દુઃખસમ્ભલાવનાએ જનિત સાત્ત્વિક આધિદૈવિક દુઃખાંશ તીરજકૃતિચિદ્દે નિરાકરાય છે, પદમાં તે જ જ્વલદિ
 'નિશ્વિન લલામ' છે તેથી લૌકિકલૌકિકપ્રકારે-દષ્ટાદષ્ટપ્રમાણે-મજ્જુનું પુરતોદપ્રશમન નિરૂપાયું, મજ્જમાં
 ભૂમિ જો અને જોપી એ ત્રય પ્રધાનભૂત છે, તત્ર ગતિએ ભૂમિદુઃખનિવૃત્તિને નિરૂપીને ગતિએ અને કૃતિએ ગોતુ' દુઃખ
 નિવારે છે એમ "વર્ષમધુર્વગતિઃ" પદે કથે છે, વર્ષમધુર્વ-કુકુચી મહાદૃષલ-જેમ કીલાએ મન્થરગતિ
 હોય છે તે પ્રકારે ગમન કરતા પ્રભુ ગોના પણ જાણે દુઃખહારી નિરૂપિત થયા, "ઈરિતવેણુઃ પ્રજતિ" પદે જોપિકાના
 દુઃખહારી ભગવાન નિરૂપિત થયા, 'જ્યારે આ પ્રકારે વેણુનાદે થયલા આપણા કામમાં અધિકસ્થાવરતવ' કથ્યું
 સારે' એમ "તેન" ઇત્યાદિએ કથે છે, સ્વભાવતઃ જ વેણુનાદે કામ હૃત્પન્ન થાય છે તત્ર પણ સંવિલાસ વીક્ષણે
 અર્પિત છે મનોભવવેગ જેમનામાં એવાં આપણે થઈ જઈએ છીએ, તેથી વેગે સ્તમ્ભ થતાં આપણે કુજગતિને-
 વૃક્ષગતિને-ગમિત થઈ ગયાં, તેમને-વૃક્ષને-તો અન્તર્ગાન છે અને આપણને તો તે પણ નથી તેથી "ન વિદ્યામઃ" પદ
 કથે છે, સુપુષિમાં પણ જ્ઞાન રહેતું નથી તેથી તેવા સુપુષિની વ્યાપ્તિ કરવાને 'કશ્મલેન' પદ કરે છે, આપણને
 કાંઈ અજ્ઞાન સુપુષિએ નથી પરન્તુ કશ્મલે-મૂર્છાએ-છે, સ્ત્રીએને વસનજ્ઞાન અને કબ્જરજ્ઞાન' તો
 અત્યાવરચક છે પરન્તુ તે અત્યાવરચક જ્ઞાન પણ મૂર્છાએ આપણને રહેતું નથી, વેણુનાદપ્રસ્તાવમાં જ
 આ થયું તેથી ગતિદૃષ્ટ્યાદિએ પણ કરેલુ અન નિરૂપ્ય. (૧૬-૧૭)

આમાસ—વેણુનાદે હરિણીઓનો જે પ્રકાર થયો તે પ્રકાર કથવાને પૂર્વરૂ વેણુનાદને "મણિધરઃ" ઇત્યાદિ
 યુગલે વર્ણે છે.

મણિધરઃ ક્વચિદાગણવન્ ગા માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યા ।
 મળયિતોનુચરસ્ય કદાંસે પ્રક્ષિપન્ ભુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥
 કળિતવેણુરચવચ્ચિત્તિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।
 ગુણગણાર્ણમનુગત્ય હરિણ્યો ગોપિકા ઇવ વિમુક્તગૃહાશ્તાઃ ॥ ૧૯ ॥

અક્ષરાર્ય—દયિતગન્ધતુલસીની માલાએ (ઉપલક્ષિત) ક્વચિદ્ ગોને ગણુતા
 'મણિધરે' મણુથી અનુશરના અંસોપરિ ભુજ પ્રક્ષેપતાં યત્ર ગાન કથ્યું ત્યારે
 ક્વચિત્વેણુરચવચ્ચિત્તિત્તા કૃષ્ણગૃહિણી ગોપિકાવહ્વિમુક્તગૃહાશા હરિણીઓએ
 ગુણુગણુાર્ણુ કૃષ્ણુને અનુગમીને સમીપમાં સ્થિતિ કરી. ૧૮-૧૯.

વ્યાજવાન—જોનાં આધિદૈવિક રૂપ મણિ છે, જોનાં યદ્દિધરૂપ છે તત્તદિધ મણિ વૈભવનીમાં સ્થાપિત છે
 તેથી મણિ જોનાં આધિદૈવિક-દેવસમ્બન્ધ-સ્વરૂપ છે, તે મણિને સ્વમાં કરે છે તેથી 'મણિધર' છે, વા અભિગાનાય
 'મણિધર' છે, 'મણિ' સ્વપ્રિમાના અભિગાપક છે તેથી મણિ જોનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, સ્ત્રીથી-જોના

આધિદેવિક્વથી-મણિએ કદાચિદ્ ગોને આસમન્તાદ ગણે છે, આથી આધિદેવિકી ગો અને ગોગત નીલત્વાદિ તદ્દર્શ પશુ ભગવાનમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી ગોનો સંસારાભાવ પણ સૂચિત થયો, એમ જ દ્વિતીય પદમાં પણ એ આશયે કહે છે કે તેથી જ ગોપિકાનો પણ સંસારાભાવ સૂચિત થયો, અને તેથી જ હરિણીઓનો પણ સંસારાભાવ સૂચિત થયો, પશુત્વાવિશેષથી આખોના ઉદ્ધારક જે થાય તે વિશેષતઃ આરણ્યોના ઉદ્ધારક થશે તેથી કૃષ્ણપરતા યુક્તા છે, પ્રભુ દયિતગન્ધા તુલસીની માલાએ ઉપલક્ષિત છે, નીલ રૂપ સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ વેણુનો શબ્દ નવનીતનો રસ જેમ ભગવાનને પ્રિય છે તેમ તુલસીનો ગન્ધ પ્રિય છે, આનન્દ નીલરૂપ હોવાથી નીલ રૂપ પ્રિય છે, સ્ત્રી અને વેણુ સુધાધાર હોવાથી પ્રિય છે, અને નવનીત પીયૂષપાતંગોદુગ્ધસાર હોવાથી પ્રિય છે તેમ તુલસીનો ગન્ધ દિવ્યત્વવ્યુત્પાદનથી પ્રિય છે, તુલસીગતા ઉત્તમતા કોઈક સાત્ત્વિકોને અતુલવસિક્ષા છે, તાદશી 'દયિતગન્ધા' તુલસી છે તેથી તેની માલાને ધરે છે, અને તેથી-પ્રિયત્વદેતુએ તુલસીમાંલાધારણ્યથી-ત્યારે આપણે પણ પ્રિયા યદ્યશું ત્યારે આપણને વા આપણા પણ ધર્મને ધરશે એથી કૃષ્ણસારસ્ત્રીની પ્રવૃત્તિ છે, કૃષ્ણસાર તો વેદમાં નિયુક્ત છે તેથી ભક્તિમાં કૃષ્ણસારસ્ત્રીના વિનિયોગાર્થ પ્રવૃત્તિ છે, અત્ર જ હેત્વન્તર "ક્રિમ્ય" ઇત્યાદિએ સમુચ્ચયે છે, ક્રિમ્ય પ્રણયી અનુચરના-અતિપ્રેમવાન ગોપના-અસમાં ભુજને પ્રક્ષેપતા-પ્રણય્યસે ભુજપ્રક્ષેપથી અમારા પ્રણયિત્વે અમારું પણ ધારણ કરશે એમ સૂચિત કર્યું-કદાચિદ્ ભુજને પ્રક્ષેપતા પ્રભુએ કદાચિદ્ ગાન કર્યું, અથવા "આશંસાયાં ભૂતવચ્ચ" અનુશાસને 'કલ્પ અગાયત' -ભગવાન ત્યારે ગાન કરે-એમ મધ્યમાં ગાનાશંસા છે, જેમ તત્પ્રકારક ગોપાલના સ્નેહસેવાધર્મના સદ્ભાવે તેમના અસોપરિ ભુજપ્રક્ષેપ કરે છે તેમ અમારા પણ સ્નેહસેવાધર્મના સદ્ભાવે એમ થશે-અમને વા અમારા ધર્મને ધરશે-એમ ગોપિકાવદ્ હરિણીઓનું પણ સ્નેહભંગન તથાત્વાર્થ છે, વિન્નતીયત્વે કામાભાવ દેહાસ્પુરણ્યથી નથી, ત્યારે પ્રભુએ ગાન કર્યું ત્યારે જ ક્વચિત્ જે વેણુ તે વેણુથી જે મનોહારી કવણુનાત્મક આકરિમક શબ્દવિશેષ તે જે નિર્ગત થયો ત્યારે અન્ય-ઉત્તર-પણ શબ્દ તત્સમ્બન્ધથી ચિત્તવચ્ચક થાય તેથી અત્ર "રવ" પદ ધર્યું છે-રવ અનુરણનરૂપ હોવાથી 'પૂર્વ' રવ જે ચિત્તવચ્ચક ધર્યું ત્યારે તો ઉત્તર રવ પણ ચિત્તવચ્ચક જ થશે તેથી 'રવ' પદ ધર્યું છે-શબ્દે મૃગોતું વશીકરણ્ય સિદ્ધ જ છે, 'મદાની' ઇત્યાદિએ પ્રતીતિપ્રકાર કહે્યો, મદાની જ ઉપયોગ-નાયિકાવદ્ ઉપભોગ-યજ્ઞ એ પ્રકારે પ્રતીતિજનનથી રવ વચ્ચક છે, વેણુનાદનો એતાદગ્ અનુભાવ કે જેણે આ હરિણીઓનો પણ એમ નાયિકાભાવ થયો તત્ર અન્યાની તો વાર્તા જ શી! તેથી તે રવે વગિ-અતચિત્તા કૃષ્ણગૃહિણી કૃષ્ણને અતુ આસ્યાં-કૃષ્ણસમીપ ઉપવિષ્ટ થયાં-જેમ પ્રાયોપવેશ કરે તેમ 'કૃષ્ણમ્ અતુ' ઉપવિષ્ટ થયાં, 'અન્યની સ્ત્રીઓ અન્યના ગૃહમાં અન્યના સમીપ કહે પ્રકારે ઉપવિષ્ટ થયાં?' એમ આશકૃતિને "કૃષ્ણસારગૃહિણ્યઃ" પદ કહે છે, આ કૃષ્ણનાં-કૃષ્ણસારનાં-ગૃહિણી છે, આ કૃષ્ણ જ છે તેથી કૃષ્ણનાં ગૃહિણી થયાં, વા વગિ-અતચિત્તા હોવાથી રૂપને વિસ્મરીને શબ્દમાત્રાભિનિવિષ્ટા ધર્ષ ગયાં, વા સાનુભાવ વેણુનારે રસાનુભવે કૃષ્ણસારમાં પણ કૃષ્ણમતિએ- 'સા સા સા સા' પ્રકારિકા મતિએ- 'કૃષ્ણમ્ અતુ' જ અન્ત્રાસ્યાં, તથાપિ ભગવાન 'આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય' ન્યાયથી પૂર્ણગુણ છે એ ભાવે 'નતુ' ઇત્યાદિ કહે છે, 'કૃષ્ણસારમાં પણ કૃષ્ણમતિથી તે શબ્દ પણ વર્તે-પ્રવર્તે-છે તેથી તેને-કૃષ્ણસારને-પરિત્યજીને કેમ આખ્યાં?' એમ આશકૃતિને 'ગુણગણાર્ણ્યમ્' પદ કહે છે, કૃષ્ણસારમાં તો એકદ ગુણુ છે અને પ્રભુ તો 'ગુણુગણાર્ણ્ય' છે, ગુણુગણુનો આર્ણુ છે-આ સમન્તાદ ઝલુ જે જલ તે યત્ર એવા આર્ણુ-સમુદ્ર-છે, તેથી યત્ર જ ભગવાન ગમન કરે છે તત્ર જ તે ભગવાનને અનુગમીને સર્વા જ હારણી 'વિમુક્તગૃહાશા' ધર્ષ ગયાં, અમે ગૃહ જઈશું એ આશાને પણ ત્યજી દીધી, સાન્નિધ્યે ભગવદ્સત્તું પાન કર્યું તેથી લખ્ષસ્વાદુભાવા તે હરિણીઓ ગોપિકાવત્ કૃષ્ણકપરા ધર્ષ ગયાં, એતત્તયનમાં સ્વપ્રિયાનયનના સાદરચદર્શને યાદશ ભાવે કૃષ્ણ સ્વપ્રિયાને પ્રેક્ષે છે તાદશ જ ભાવે આ હરિણીઓ પણ પ્રેક્ષે છે, હરિણીઓને પણ પ્રેક્ષે છે, તેથી એમની-હરિણીઓની-પણ તત્સમ્બન્ધીયભાવોત્પત્તિ ધર્ષ અને વેણુકવણુન પણ તે જ પ્રકારે થયું તેથી જ અમિત્તીનાત્મક અને અમૃતપીનાત્મક "રવ" પદ કથ્યું, કે જેથી તત્ત્વવણુ અત્યાર્તિ અને તત્તાપશમન સમ્પાદાય, તેથી સ્વદેશાન્તોક્તિ યુક્તા છે. (૧૮-૧૯)

દ્વલક્ષ્મ-અથવા જેમ સ્વનો ભગવદ્દિપ્રયોગમાં તત્સ્વરૂપગુણસીમામાનાનુભવે કાલનિર્વાદ યથાકથચિત્ત યાય છે તેમ સ્વવિપ્રયોગમાં ભગવાનનો પણ યથાકથચિત્ત કાલનિર્વાદક સ્વસમ્બન્ધિધર્માવિષ્કારદેતુભૂત પદાયેને "મણિધરઃ" ઇત્યાદિએ ગોપિકા કહે છે, ભગવાન મણિને ધરે છે તે મણિઓનું સ્વરૂપ ગોના આધિદેવિક્વત્વે નિરૂપ્યું, કદાચિત્ તે મણિએ ગોને ગણે છે એ દેતુએ જે નિરૂપ્યું તે તો વરંતુસ્વરૂપગોપનાર્થ, વસ્તુતઃ તો

તે મણિનું સ્વરૂપ અન્ય જ છે, જેમ કે સ્તુતિસ્વરૂપ જીવતત્ત્વ છે તેમ આ મણિએ પણ એતદ્વક્તસ્વરૂપતત્ત્વતાપક હોવાથી એતદ્વક્તસ્વરૂપતત્ત્વરૂપ છે, આ તત્ત્વરૂપત્વ એતદ્વક્તગણનાએ જણાવ્યું, 'એતદ્વક્તગણના તો અતુકતા છે ત્યારે એતદ્વક્તના કયે પ્રકારે જણાય છે ?' એમ આશંકાને તત્ત્વ "કવચિદ્ગણયન્ ગાઃ" પદે કયે છે કે ભક્તગણના જ મુખ્ય છે-નહિ કે ગોગણના-અન્યથા તેઓ 'કવચિત્' પદ ન વહે, તેથી જ કવચિદ્ જ ગોને ગણે છે અને સદા તો ગોપિકાઓને જ ગણે છે એમ કથન યથું, ભગવાનનો આ એક કાલનિર્વાહહેતુ ધર્મ તિરુપ્પે, તે ગણના તો અભિચારી ભાવ હોવાથી ચિરકાલાસ્થાયિત્વે તેનાથી સર્વથા કાલનિર્વાહ ન હોવાથી તેથી પણ અધિકાનુભાવક કાલનિર્વાહક "માલયા દમિતગન્ધતુલસ્યાઃ" પદે કયે છે, દમિતગન્ધા તુલસીની માલાએ પ્રભુ ઉપલક્ષિત છે, સર્વપુષ્પાપેદાએ તુલસીમાલાના જ દમિતત્ત્વમાં શો હેતુ ? તત્ત્વ હેતુ કયે છે કે અત્ર માલાસ્થતુલસીગન્ધ દમિત છે એ કથને એત-માલા સાક્ષાદ્ભગસીમન્તિન્યકુંઘ્રમન્ધિલીલાસમ્પન્ધિની છે એમ કથ્યું-લીલામાં તદ્દર્શનમન્ધિમધમન્ધ અને તાકુચકુંઘ્રમન્ધ પણ માલામાં હોવાથી સાત્ત્વિકભાવજનિત સ્વેદે તત્કુંઘ્રમલેપયુક્તાત્વથી તદ્દન્ધમહરો તત્સમ્પન્ધિસર્વલીલાનુસન્ધાને તદા પ્રભુ તદ્લીલાત્મક હોવાથી પ્રભુને તદ્દન્ધ દમિત છે એમ કથ્યું-તેથી ચિરકાલ એતદ્સાનેશથી ક્રિયાકાલનિર્વાહ સૂચિત થયો, તથાપિ એતદ્ભાવ વ્યભિચારી ભાવ હોવાથી યુતઃ જાણાનુસન્ધાન સતે તત્સમ્પન્ધ વિનાં રિપત્યશક્તિએ તલીલાનુકરણે પણ ક્રિયાકાલનિર્ગમન "પ્રણયિનઃ" પદે સ્થાપિત કરે છે, 'પ્રણયિ'ત્વથી તલીલાનુકરણયોગ્યત્વ છે, તે પ્રણયી અત્યન્તસ્નેહવાન હોવાથી તે પ્રણયીમાં ભગવાનનું પણ સ્નેહવહલીલાનુકરણયોગ્યત્વ સ્થાપિત થાય છે-અને 'અનુચરત્વે' ભગવદ્વિશ્વાનુસારિ ભગવત્કરણાવિરોધિત્વ સ્થાપિત થાય છે-તેથી તદ્ભાવપૂર્વક પ્રણયી અનુચરના અંસમાં ભુજસ્થાપન અને તદ્ભાવપત્તિએ વેણુગાન એમ આ ગાન આકરિમક છે, કારણ કે તદ્ભાવપત્તિએ તે ગાન ઉત્પન્ન છે, અને તેથી જ તે ગાનનું કવચુનાતમકત્વ પૂર્વનિરૂપિતનાદવૈશ્વકાર્ય કથ્યું, અને તે વૈશ્વકાર્ય તમાદકાર્યથી અધ્યવસિત થાય છે તેથી તત્કાર્યનું પણ પૂર્વનાદભાવકાર્યવૈશ્વકાર્ય દરિણીઓમાં "વેણુરવવિચ્ચિત્તિતાઃ" પદે કયે છે, "રવ" પદે તે નાદનું અન્યમૃતમીઠરૂપત્વ સ્થાપિત કર્યું, તેથી નાદશ્રવણમાત્રે દરિણીઓને ભગવદ્વિપવક આર્તિગનકત્વ અગ્નિરૂપત્વ છે અને ભગવાને જ તદાર્તિશમનગાનવચ્ચ અમૃતમીઠકાર્ય છે, તેથી ઉભયકાર્યકર્તૃત્વથી નાદ અન્યમૃતોભયરૂપ છે, 'આ આર્તિ ભગવદ્વિપવિણી જ કેમ ?' એમ આશંકાને તત્ત્વ "કૃષ્ણમ-ચાસત" પદે કયે છે, જે આર્તિ ભગવદ્વિપવિણી જ ન હોય તો ભગવાને જ તેની શાન્તિ થાય એમ જાન ન હોય, અને ત્યારે ભગવન્નિકટ જઈને તેઓ ઉપવિષ્ટા થાય નહિ, એમને સ્વમાં દરિણીત્વજ્ઞાન વિદ્યમાન હોવાથી અને ભગવાનમાં સ્વસન્નતીયત્વગાન તેમને નહિ હોવાથી ભગવાને જ તદ્વિપવિણી આર્તિ અને ભગવાને જ તે આર્તિશાન્તિ એમ જાન કયે પ્રકારે? એમ આશંકાને તત્ત્વ "વચ્ચિત્તિતાઃ" પદે કયે છે, રવે તેમનું ચિત્ત વચ્ચિત્ત યથું, અને તેમ યથું તેથી જ તદ્ભાવપૂર્વક યથું અને 'વચ્ચન' સ્વમાં સ્વભાવિલાસપૂર્વક અને સસ્યોગ્યનાધિકાલાને યથું, અને તે વચ્ચને ભગવાનમાં સ્વસન્નતીયત્વપૂર્વક યથું તેથી તેમનું ભગવન્નિકટ ઉપવેશન યથું, અને 'ઉપવેશન'નો પણ અર્થ 'ફલને અનુભવીને ઉત્થાનરાહિત્ય, તેથી આ જ 'ચિત્તવચ્ચન', 'સર્તા વિદ્યમાન સતે તેમને ત્વજીને ભગવત્સમીપોપવેશન કયે પ્રકારે ?' એમ આશંકાને તત્ત્વ "કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ" પદે કયે છે, યદ્યપિ સર્તૃસન્ધિધાન છે તથાપિ સ્વમાં સર્તૃસન્ધિ-વિગ્નતીયનાધિકાભાવપૂર્વક અને ભગવાનમાં સ્વસન્નતીયભાવપૂર્વક અને સ્વમાં ભગવદ્વોગ્યત્વગાને 'કૃષ્ણગૃહિણી'ત્વપૂર્વક તેમને યથું અને તેથી કૃષ્ણમીપ જ તેમનું ઉપવેશન યથું અને તેથી જ ભગવાનમાં 'કૃષ્ણમીપ'ત્વની પણ પૂર્વક તેમને યથું, 'અનુગત્ય' કથનથી પૂર્વભાવદાહ્યથી ભગવાનની સ્વકા-તરગતિમાં પણ સ્વમં પણ તત્ત્વ જઈને તદ્ભાવપત્તા જ ઉપવિષ્ટે છે એમ જણાવ્યું, 'એમનામાં પૂર્વોક્તા એનાવતી યોગ્યતા કયે પ્રકારે?' એમ આશંકાને "હરિણ્યઃ" પદે કયે છે, આ દરિણીઓને તો પૂર્વે ભગવાને સ્વમાં સ્વભાવજનકત્વે "કુર્વન્તિ ગોપ્ય ધ્વ તે પ્રિયમીક્ષણેન" સ્વેદે સ્તવી છે, તત્ત્વ 'ગોપ્ય ધ્વ' કથનથી એતદીક્ષણે તત્સન્નતીયત્વે તત્ત્વસીમન્તિનીક્ષણેમરણ્યથી સ્વહૃદયમાં તદીય સર્વ ભાવના આવિભાવથી તે દરિણીઓમાં પ્રભુનો કૃપાવિશેષ સૂચિત થાય છે તેથી 'હરિણી' પદે તેમની પૂર્વોક્તા સર્વભાવયોગ્યતા જણાવી અને તેથી જ 'ગોપિકા ધ્વ' એમ સ્વભાવતીયત્વ કથ્યું, અને તેથી જ "વિમુક્તાગૃહાશાઃ" પદે અન્ય પણ સન્નતીયધર્મ કથ્યો, જેમ ફલપ્રકરણમાં મુદ્ગમનાશ્વસિમાં "પ્રાપ્તા વિમુક્ત્ય વસતીઃ" સ્વેદિક્ષિત્યે મુદ્ગમનાશાપરિભાગપૂર્વક સ્વમં ભગવન્નિકટમાં સ્થિતા યથાં હતાં તથૈવ તેમની સ્થિતિ અધુના છે એથા "વિમુક્તાગૃહાશાઃ" પદે કથ્યું, 'તાદરભાવવચ્ચ સતે પણ 'વચ્ચિત્તિત્ત્વ' કયે પ્રકારે? એમ આશંકાને કયે છે કે

તાત્પર્યથી કહ્યો, 'કિંચ' ઇત્યાદિએ તે જ પદનો વાચ્યાર્થ કહે છે, કિંચ પ્રભુ પ્રજ્વળીઓના નર્મદ છે, જે કોઈ પશુ સ્નેહયુક્ત હોય છે તેઓ જે જ પ્રકારે રિનચ થાય તે જ પ્રકારે પ્રભુ લીલા કરે છે, આથી સર્વજ્ઞ ન-દેવપુત્રમાં પશુ-લીલામાં હેતુ કહ્યો, 'નન્દસુતૃ' પ્રાકૃતલીલામાં હેતુ કહ્યો, અને 'પ્રજ્વળિ' સુખદાતૃત્વ પશુ હેતુ છે તેથી તેનો પશુ સમુચ્ચય કરવો, યજ્ઞ જ લીલાસક્રિયાએ કીડ તે 'વિદ્યાર', અને અજ્ઞ જલકીડા વૃત્પદીડા અને, વેણુવાદનક્રિયા તે વિદ્યાર ગણવો, અન્યથા-જલકીડામાત્રકથને-વાદ્યદિને ઉપયોગ ન થાય, વિદ્યાવાન વરીકર્તવ્ય છે તત્ત-વિદ્યાવાનમાં-વાયુ વિદ્યોત્પાદક છે-વિદ્યાસાધ્ય હોવાથી ગાનવૃત્તિ પશુ વિદ્યાત્વ અને તેથી-મૈત્ર્યુપનિષદમાં "મનઃ કાપાગ્નિમાહન્તિ સ પ્રેરયતિ મારુતમ્" ઇત્યાદિ પ્રકારે શબ્દોત્પત્તિનિરૂપણથી અને સદ્ગીતશાસ્ત્રમાં પશુ તેમ નિરૂપણથી-વિદ્યાવાનમાં ગાનવિદ્યોત્પાદકવાયુ છે- અને તદ્દાધારભૂત-ગાનાધારભૂત ગાયક દેવ છે-દેવો વિદ્યાધારભૂત છે-અને તત્ત, પશુ ઉપદેવગણ બન્દીઓ બદ્ધિવિદ્યાપ્રકરણપર છે-દેવોમાં પશુ આ ઉપદેવગણ બન્દીઓ બદ્ધિઃજર્જને સર્વજ્ઞ બીવિકાર્ય વિદ્યાને પ્રકટ કરે છે તેથી અન્ય દેવોની અપેક્ષાએ ઉપદેવગણમાં આ વિશેષ કહ્યો, પ્રથમતઃ કારણભૂત વાયુને નિરૂપે છે કે 'મન્દવાયુ' જે પ્રકારે 'અનુકૂલ' થાય તે પ્રકારે ઉપ-સમીપે-વાય છે અને 'અનુકૂલ' અર્થાત્ કૃષ્ણસમીપમાં દિત-ક્રમણ-વાય તે પ્રકારે વાય છે, આ પદે શૈલ્ય નિરૂપ્યું, 'મલ્લપજ્જરપરી' સદિત'એ વિશેષણે મલ્લપજ્જરપરી-સ્પર્શે વાયુનું સૈરભ્ય કહ્યું, આથી આ વાયુ દક્ષિણાત્વ છે એમ નિરૂપ્યું, અત્રપર્યન્ત પ્રથમ પક્ષ થયો, હવે દ્વિતીય પક્ષમાં 'મલ્લપજ્જર' ઇત્યાદિએ શૈલ્ય અને સૈરભ્ય પશુ નિરૂપ્યું એમ "ભગવદ્" ઇત્યાદિએ વિકલ્પે કહે છે કે અથવા ભગવત્સ્વરૂપમાં દત્ત મલ્લપજ્જર-ચન્દને-સહજાવથી અધિકશૈલ્યનિરૂપકત્વે અનુકૂલત્વ કહ્યું, તેથી 'અનુકૂલ'તનો અર્થ 'દિત'ત્વે કરવો, અત્ર 'મલ્લપજ્જરપરી'નો અર્થ 'મલ્લપજ્જરત્વ સ્પર્શે' કરવો, અને આઠ પક્ષમાં 'મલ્લપજ્જરસમ્યન્ધિસ્પર્શે' અર્થ થયો તેથી 'મલ્લપજ્જરપરી' સુરભિ' એમ અર્થ સિદ્ધ થયો, અને દ્વિતીય પક્ષમાં-'મલ્લપજ્જરત્વ સ્પર્શે' પક્ષમાં-વાયુનું શૈલ્ય અને સૈરભ્ય પશુ "મલ્લપજ્જરપરી" પદે સિદ્ધ થયું, તેમ સતે તત્તત્વ સર્વને જ ભગવદ્વાચ સમ્પાદશે એમ "માનયન્" પદે કહે છે, આઠ પક્ષમાં વાયુ ભગવાનના પશુ-ભાવનો ઉદ્દેશ્ય છે અને દ્વિતીય પક્ષમાં વાયુ તત્તત્વ અન્વતો જ ભાવોત્પાદક છે, સ્વકીય-ગુણત્રયે જે પ્રકારે સમ્માનન થાય તે જ પ્રકારે વાય છે તેથી અતિવચ્ચતા સ્મૃતિતા યર્જ, ઉપદેવગણ-ગન્ધર્વાદિ બન્દીઓ-કીર્તિનિરૂપક થયા- તેઓ ગાયક વાદક અને પૂજક પશુ સત્તા કીર્તિનિરૂપક થયા-એ પદનો અર્થ 'ભગવદીય', તામસરાજસસારિવક વાદગીતપૂજસાધને સદિત તે ભગવદીય ગન્ધર્વાદિ પરિવર્ષો, વાદ્યાદિસાહિત્યકથને તાદશ સત્તા પરિવર્ષો, એ જ 'વાદગીત' ઇત્યાદિએ સ્પૃષ્ટ કર્યું, સર્વજ્ઞ જ તેમણે અપેક્ષિત કર્યું. (૨૦-૨૧).

આમાસ-એમ ગુણુતીતમાં-નિરૂપ્ય ગુણુતીતપ્રકારપદમાં-પ્રકીર્ણતાને-તદ્વિશેષ પ્રકીર્ણતાપ્રકારને-નિરૂપીને પુનઃકથ્યે કેવલ ભગવાનનું જ ચરિત કહે છે, અત્ર ભાવભેદથી વકરીતો ભેદ છે, સ્વરૂપતઃ ભેદ તો પ્રાચિક છે એમ પૂર્વે પશુ નિરૂપ્યું છે, તેથી 'નિરૂપ્ય આહુઃ'-નિરૂપીને કહે છે-એમ સમાનકર્તૃકત્વ ગણવું

યરસલોઃ જ્ઞગયાં ચદગમ્નો યન્ધમાનચરણઃ પચિ વૃદ્ધેઃ ।
 કૃત્સ્નગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગોતચેણુરનુગેદિતકોતિઃ ॥ ૨૨ ॥
 ઉરસયં મમહવાપિ દશીનામુલ્લયન્ ગુરુરજશ્શુરિતઝ્ઞક ।
 દિસયૈતિ સુહૃદાશિષ યથ દેષકોજઠરમૂરુદુરાજઃ ॥ ૨૩ ॥

અક્ષરાર્ય-વજ્જોમાં વાત્સલ્યયુક્ત અગત્ર ગીતવેણુ અનુગેદિતકીર્તિ પથમાં વૃદ્ધોએ વન્ધમાનચરણે ગુરુરજશ્શુરિતઝ્ઞક દેવકીજઠરણુ આ ઉદુરાજ દિનાન્તે કૃત્સ્નગોધનને ઉપવહીને શ્રમરુચે દશીના ઉત્સવનું ઉજવન કરતા કરતા જે આવે છે તે સુહૃદોને આશીર્વાદની દિસાએ: (૨૨-૨૩.)

ક્યાક્યાન-ભગવાન ગોના કુહવું ગોધમાં જે સમાનવન કરે છે તે કૃપાએ જ, અન્યથા એકા પશુ લીલામાં આપ્તા ગો મુક્તા યર્જ બલ્ય, એકેકશણુદિક્ષીકારસ નિરવધિ મહારસ હોવાથી એકત્ર નિમગ્ના તે ગો આત્માને પશુ ગણે નદિ તો અન્ય તો કમતું જ શું? અત્ર ત્રિજગમાં પદમાં વકરીતો અર્થ વિષયતા છે અને તેથી તદ્વિષયકવાત્સલ્યયુક્ત ભગવાન છે, અર્થાત્ ભગવાન પ્રજ્ઞતા અને ગોના ઉપરિ વત્સલ-પ્રીત-છે, અન્યથા-જે ભગવાન કૃપાએ ગોધમાં

૧/ પ્રમદ્વર્ત્તવ્દશીનામિતિ શ્રીપ્રમુવણાઃ પઠન્તિ ।

ગોપુક્તનું સમાનયન ન કરે તો તાદશ કૃપાના અભાવે-એકા પણ લીલામાં વ્યાપ્તા ગો મુક્તા યર્ષ જાય, 'વ્રજ'પદ ગોપિકાવાચક છે એ આશયે 'તથા' ઇત્યાદિ કથે છે કે તેમ જ એકા પણ લીલામાં વ્યાપ્તા ગોપિકા પણ મુક્તા યર્ષ જાય, પરંતુ કૃપાએ જ ભજનાનન્દાનુભવાર્થે તેમ ગોષ્ટમાં ગોપુક્તનું સમાનયન કરે છે, અતઃ હેતુ 'યદગ્રઃ'પદે કથે છે, 'યત્' કારણ કે અગને-પર્વતને-ધારે છે, જે કૃપાએ ભજનાનન્દનું દાન ન કરે ત્યારે તો ગોવર્ધનોદ્ધરણ ન કરે, આ-ગોવર્ધનોદ્ધરણરૂપ-ભગવન્માહાત્મ્ય સર્વજનીન છે એમ જણાવવાને "પથિ વૃદ્ધૈઃ વન્દમાનચરણુઃ"પદ કથે છે, 'વૃદ્ધ' અર્થાત્ સર્વતોનિપુણ, ભગવાન્ બહુજે જ સેવ્ય છે તેથી વૃદ્ધો પથમાં ભગવાન્ના ચરણને વન્દે છે, એથી કૃત્સ્ન ગોધનને ઉપવહીને તતઃ-વનધીજ્ઞાનઃ-પૃથક્ કરીને વા ઉપ-સમીપે-સમાહરીને-અગ્રે વનચિતિ અયુક્તા હોવાથી અને લીલાન્તર ચિકીર્ષિત હોવાથી-રાત્રિએ સ્વામિનીઓએ સહ લીલા ચિકીર્ષિતા હોવાથી-શ્રમાપનોદનાર્થ અને વ્રજસ્થાના સ્થાપનાર્થ "દિનાન્તે" ભગવાન્ 'ગીતવેણુ' થયા, આ નાદનું દિનતાપમેયનકાર્ય અગ્રે-અગ્રિમ યુગલમાં-વક્તવ્ય છે, ગોપિકાને જ કૃતાર્થા કરે છે એમ નથી પરંતુ ગોપોને પણ કૃતાર્થા કરે છે એમ જણાવવાને તત્કૃત સ્તોત્ર "અનુગેહિતકીર્તિઃ" પદે કથે છે કે અનુગે-સેવકે-ઈહિતા છે કીર્તિ જેમની એવા 'અનુગેહિતકીર્તિ' ભગવાન્ છે, આથી જેમ દિવસે ગોપિકા તેમ રાત્રિમાં ગોપ પણ ગાન કરે છે એમ કથન કર્યું, અન્યથા સર્વનો નિરોધ ન થાય, એતાદશ નાદનું કાર્ય સ્વયં જ જાણે છે તેથી સ્વયં ભગવાન્ જ કરે છે-નાદે કરાવતા નથી-એમ "ઉત્સવ" ઇત્યાદિએ કથે છે, શ્રમરુચે વ્રજસ્થની દગના ઉત્સવને ઉન્નેતા ભગવાન્ આશિષ્ણી દિસાએ આગમન કરે છે એમ સમ્બન્ધ છે, 'શ્રમરુચા' પદના શ્રમયુક્તા રુદ્-કાન્તિ-એમ વ્યાખ્યાનમાં ભગવાન્ને શ્રમ છે તથાપિ અશ્રાન્ત હોવાથી રુચ્-કાન્તિ-પણ છે તેથી 'શ્રમયુક્તા રુદ્' એમ કથન કર્યું, 'ભગવાન્ને શ્રમ નથી' એ પક્ષમાં શ્રમનું અત્ર પ્રદર્શનમાત્રપરત્વ છે, પરંતુ ભગવાન્ને શ્રમ છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે "લર્તા સન્ શ્રિયમાણો ગિલર્તિ" "એકા દેવો બહુધા નિવિષ્ટઃ" "યદા ભારં તન્દ્રયતે સ લર્તુ નિધાય ભારં પુનઃ અસ્તમેતિ" એમ શ્રુતિ છે અને ભગવાન્ સર્વધર્માત્રવ છે, વિરુદ્ધસર્વધર્માત્રયથી અશ્રાન્ત પણ છે, પરંતુ કેવલ અશ્રાન્ત જ છે એમ તો સર્વથા નહિ જ, શ્રમ સુખાત્મક છે એમ અપર ત્રીકાકાર કથે છે, તે 'શ્રમસમ્બન્ધિની રુદ્ તે 'શ્રમરુદ્', આ વ્યાખ્યાન 'શ્રમ સુખાત્મક છે' એ પક્ષને અનુસરે છે, નાયકગના શ્રમરુચ્ સ્ત્રીઓની હિતકારિણી નથી તથાપિ અમારી તો હિતકારિણી જ તે યર્ષ એમ "દશીનાં ઉત્સવમ્ ઉત્તયન્" પદે કથે છે, દશિ અર્થાદ્ દર્શન, જે ભગવાન્ શ્રાન્ત ન થાય ત્યારે તો શીઘ્ર મમન કરે અને તેથી દષ્ટિની-દષ્ટિસમ્બન્ધિની-દર્શનજનિતા-પરમાનન્દસન્તતિ નેત્રને ન થાય એમ 'નેત્રાણાં'પદ અત્ર શેષ માનવું, અને તેથી મૂલમાં "દશીનાં" પદનો અર્થ-"દશીનાં સમ્બન્ધિનાં નેત્રાણાં"-કરવો, "ઉત્તયન્" પદનો-અર્થાદ્ 'ઉર્ધ્વ નયન્' પદનો-આ આશય છે, સદ્ધાતમાં જે આનન્દ યાવાન્ ચિત્ત છે તદ્દપેક્ષાએ પણ અધિક આનન્દ કર્યો, ભગવત્કીર્તિના સર્વપુરુષાર્થદાનૃત્વાર્થ પ્રકાર વદતા શ્રીશુક "પુરરજ્જ્જુરિતસ્ત્ક" પદે શ્રમને ઉપપાદે છે, કીર્તિરૂપા સ્ત્રગ્માં પુરુષાર્થ વક્ષ્યમાણ હોવાથી સ્ત્રગ્માં પુરુષાર્થસ્થાપનપ્રકારે પુરુષાર્થદાન છે, માક્ષામાં પુરુષાર્થસ્થાપન પુરુષાર્થલીલાનુભવાર્થ છે, તાદશ લીલાનુભવ તો શ્રમાભાવે શીઘ્રગમનથી થાય નહિ એથી શ્રમ છે એ ઉપપન્ન છે એ ભાવે શ્રમોપપાદન કથ્યું, ગોપુરની રજ્જુ છુરિતા-આપ્તા-છે સ્ત્રગ્-માક્ષા-જેમની એવા 'પુરરજ્જ્જુરિતસ્ત્ક' પ્રશ્ન છે, અત્ર "સ્ત્રગ્ માક્ષાઃ" એમ જે બહુવચન કથ્યું તે "કુન્દલામ" પદમાં અનેક પ્રકાર કથ્યા છે તેથી કથ્યું, વાયુવચાદ ઉદત રેણુ ચિયર નથી તેમ નિયત પણ નથી, પુરજ્જુત રેણુ તો તેવો જ છે, પુર જ ગો અને પ્રકૃત હોવાથી 'ગો'પદનું પ્રહણુ નથી-અત્ર વ્યાવર્તક ધર્મ જ શક્યત્વમાન્ હોવાથી 'ગો'પદ ધર્મ નથી કારણ કે "પશવો વા એકશક્ષાઃ" શ્રુતિમાં તેમ-શક્ષાનું જ અસાધારણધર્મત્વ-નિર્ણય છે, આથી-પુરના ગોત્વકથનથી-આ-પુર-ધર્મ છે રજ્જુ અર્થ છે અને વ્યાપ્તિ કામ છે એમ નિરૂપણ કર્યું, અર્થાત્ 'પુરરજ્જ્જુરિત' પદે ધર્માર્થકામપુરુષાર્થ નિરૂપ્યા, પુરુષાર્થતય કીર્ત્યકૃત્વે નિરૂપ્યું, તેથી તેના વ્યુદાસાર્થ 'તુ'પદ કથ્યું, કારણ કે આગમનનું તો કાર્ય મોક્ષરૂપ આશીર્દાન છે આગમનનું તો જે કાર્ય તે "સુહૃદાં" ઇત્યાદિએ કથે છે, સર્વ જ સુહૃદને-સમ્બન્ધીને-સર્વા જ આશિષ્ દેવા છે એમ કથ્યું, કારણ કે ગોપિકાદ્વારા સર્વમાં આનન્દપ્રવેશ છે, પ્રદર્શિતિ "એપઃ" પદ કથે છે, કારણ કે 'એપ' એમ પુદ્ધિર્જ્જુપ્રયોગથી સ્વમાં-ભગવાન્માં-લીલા સ્થાપિતા થાય છે, ભગવાન્ એતાદશ છે એમ "એપઃ" પદે પ્રદર્શન કર્યું, સાધારણ્યે સર્વના તાપનાશકત્વાર્થ ભગવદ્દત્તઅસાધારણુ ધર્મને "દેવકીજ્જ્જુરુકુરાજઃ" પદે કથે છે, "અદિતિર્દેવકી અદિતિઘ્નોઃ અદિતિરન્તરિક્ષ" શ્રુતિથી અદિત્યવતારત્વથી દેવકી પુરુષા છે અને ઘ્નોમાં અવરંચ ચન્દ્રોદય અપેક્ષિત જ છે, પરંતુ ઘ્નોએ વિશેષ રૂપ પ્રશ્ન તેથી

ચન્દ્ર પણ વિશિષ્ટ કાર્ય કરે છે, લૌકિક-ધર્મજનિત-તાપ અને આધિભૌતિકાદિભોક્તિજ રહેન્દ્રિયાત્મનિષ્ઠ ત્રિવિધ ભગવદ્વિરહજ તાપ છે, લૌકિક ચન્દ્ર તો લૌકિક જ તાપને નિવારે છે પરન્તુ આ તો ભગવદ્વિરહજ ત્રિવિધ પણ તાપને નષ્ટ કરે છે, અત્ર 'ત્રિવિધ' અર્થે પદમાં 'અર્થપદે તેનું' ગૌણત્વ સૂચિત કથ્યું, તેથી પૂર્વોક્ત આનન્દહાત્વ ઉપપાદ્યું, દેવકીજઠરમાં ભવે-પ્રકટ થાય-ને 'દેવકીજઠરભૂ', દેવકીજઠરભૂ જ ઉદુરાજ, જેમ ચન્દ્ર ઉદ્યાદ્રિમાં ઉદિત થાય છે પરન્તુ પતિ તો નક્ષત્રોના જ છે તેમ અત્ર પ્રભુ શ્રીદેવકીજીમાં ઉદિત થયા પરન્તુ સુખદ તો અમારા-શ્રીગોપીજનના-જ છે, આ 'સર્વ' કાર્ય વેણનાદસાધ્ય છે એમ પ્રકરણિત્વથી-વેણનાદ પ્રકરણી છે તેથી-જણવું, પ્રકરણ છે સમગ્ર જેનું તે 'પ્રકરણિત'.

સ્વતન્ત્ર-અથવા આ ગોપિકા તો ભગવદ્વિરહે આર્તા છે તેથી સ્વાભિવ્યક્ત પ્રકારે તદર્જસર્જ વિના આ ગોપિકાઓને તો ઉત્સવ હતો નથી તેથી આર્તા જ રહ્યાં પરન્તુ નેત્રને તો દર્શન સુખ્ય તેથી દર્શને જ ઉત્સવોજનપન કથ્યું, અને તેથી 'આર્તદર્શીનાં' પદમાં 'આર્તા જે અમે તેમનાં નેત્ર' એમ સમાસ જણાવે, 'આર્તા'રથાને'આર્ત'શબ્દમાં હસ્ત પણ જાન્દસ છે, દેવકી દર્શિતું જ આર્તત્વ વિવક્ષિત નથી, કારણ કે પ્રકારાન્તરે પણ સ્વાભિવ્યક્ત તત્ત્વરૂપરસાસ્વાદવતી હોવાથી સર્વ જ ઈન્દ્રિયનું આર્તત્વ સમ્ભવે છે, તે જ સમયે સર્વ જ ઉત્સવમાં તો આશિષના અનભીષિતત્વે અત્રે તદ્વિસૌકિત પણ અનુપપન્ના થાય, દર્શિતો ઉત્સવ બદ્ધિ:જ છે, અન્તરેત્સવતું તો અધિકરણ મન છે, અને તે મન તો તૃપ્ત ન હોવાથી તેનો-મનનો-ઉત્સવ તો પ્રદર્શી નથી પરન્તુ અત્રે સમ્ભોગસામયિકદર્શને થયે એમ જણાવવાને "કીર્ણ"પદ કથ્યું, જેમ "ગોપ્યો દિદક્ષિતદશોબ્યગમન સમેતા:" શ્લોકમાં દર્શનાનન્તરે પણ દર્શનું દિદક્ષિતત્વ છે એમ અત્ર પણ જણવું, અને તેથી જ 'દર્શીનાં'એ સમ્બન્ધપદ્ધિએ પણ ઉત્સવતું દર્શિસમ્બન્ધિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તત્ર પણ ભગવત્કૃત્કન્યનોક્તિએ તેમનો-ગોપિકાનો-અહિરસવ પણ તદ્દર્શનસ્વભાવથી પ્રિયપ્રાપિત છે-નહિ કે સ્વત: જ એમ જણાવ્યું, અને તેથી જ શ્રમરૂપનું પણ ઉત્સવકરણત્વ યુક્ત છે, અન્યથા ચિરાદ્ દિક્ષિકૃતા આ ગોપિકાને પ્રિયતમમાં આગતશ્રમનિરીક્ષણે અગ્રિમરસપ્રતિબન્ધશક્તિએ ઉત્સવ ન થાય પ્રત્યુત પૂર્વોક્તિએ અધિકતર ખેદ જ થાય, કિન્ચ શ્રમાપનોદન અમારા વિના અન્યે પ્રિય કરાવતા નથી, અત: પર અમે તે શ્રમાપનોદન કરીશું, તેથી શ્રમરૂપનું ઉત્સવોનેતૃત્વ યુક્ત જ છે, શ્રમના કાન્તિત્વનિરુપણે પણ સ્વમનોરથના અપ્રતિબન્ધકત્વથી ઉત્સવોનેતૃત્વ છે એમ પણ ધ્વાન છે, 'આ શ્રમ પણ જો અન્યનાપિકાવિષયક હોય ત્યારે તો દર્શનો ઉત્સવ શ્રમ થાય?' એમ આશક્તિને "પુરરજશ્ચુરિતસક્"પદે તે શ્રમનું અન્યનાપિકાવિષયકત્વ નિરોધે છે કે જો અન્યનાપિકાવિષયક પણ આ શ્રમ હોય ત્યારે તો સગમાં તદ્દર્શિત જ હોય પરન્તુ પુરરજ ન હોય, રજ પણ જો આગમનસામયિક હોય ત્યારે તો તેમ પણ સમ્ભવે પરન્તુ રજ તો ચિરકાલીન છે એમ જણવવાને "પુરિત"ત્વ કથ્યું કારણ કે અદ્યકાલે પુરિતત્વનો સમ્ભવ નથી, તેથી શ્રમ અન્યનાપિકાવિષયક નથી એમ સિદ્ધ થયું, કિન્ચ જો અન્યનાપિકાવિષયક શ્રમ હોય ત્યારે તો સાલા પણ ન હોય-કારણ કે ક્રીડામાં માલા અન્તરાય છે-તેથી જણાય છે કે અમને-સુહૃદને-આશિષની ક્તિસાએ આગમન કરે છે, "એતિ"પદે આગમનક્રિયામાં કર્માનુક્તિ પણ તેનું જ સાધન કરે છે, અત્ર આભાવ છે, કર્મ કર્તાનું "અભીષિતતમ" હોય છે તેથી અત્ર-ગમનક્રિયામાં-ભગવત્કૃત્વથી તદ્ભીષિતતમત્વ અમારું જ છે-અન્યનું નથી-અર્થાદ્ 'એતિ'ક્રિયામાં કર્તાનું અભીષિત કર્મ અમે જ છીએ અન્યથા 'મજ્જ એતિ' એમ કથ્યું હોય, યદ્યપિ ભગવાને સર્વનો જ નિરોધ ચિક્ષીર્ષિત છે તેથી મજ્જનું પણ અભીષિતત્વ છે તથાપિ 'અભીષિતતમ'ત્વલક્ષણ અતિશય તો અમારામાં જ છે તેથી તેમ કથ્યું, તન્નિદર્શન જ "એપ:"પદે કથ્યે છે, અન્યથા ભગવાન આત્માર્તું પ્રદર્શન કેમ કરે ? દક્ષિણનાયકત્વે અન્તર્ભાવવૈષમ્યાભાવાર્થ "દેવકીજઠરભૂ"પદ કથ્યે છે, કારણ કે દેવકી સર્વથા નિર્દુષ્ટા છે અને તે નિર્દુષ્ટા દેવકીના જઠરમાં-ઉદરમાં-પ્રકટ પ્રભુ પણ તથા-નિર્દુષ્ટ-છે, તેથી અન્તર્ભાવવૈષમ્ય નથી, તાદશ અન્તર્ભાવવૈષમ્યરહિતનિર્દોષદેવકીજઠરભૂને આપમાં શો વિશેષ? એમ આશક્તિને "ઉદુરાજ:" "પદ કથ્યે છે, જેમ ચન્દ્ર દૂરથી જ સર્વના તાપહારક છે પરન્તુ પતિત્વે અતિનિકટે તાપહારક તો નક્ષત્રના જ છે તેમ આ ચન્દ્ર પણ સર્વના તાપહારક દૂરથી જ છે પરન્તુ પતિત્વે અતિનિકટે તાપહારક તો અમારા જ છે એમ જુયાન વિશેષ સિદ્ધ થાય છે, ચન્દ્ર જેમ નક્ષત્રમણ્ડલમાં સ્થિત કરે છે અને નક્ષત્રમણ્ડલે જ રાજમાન ચન્દ્ર જેમ સર્વતાપનિવર્તક છે તેમ આ ચન્દ્ર પણ અમારા મણ્ડલમાં સ્થિત કરે છે અને અમારાથી જ રાજમાન સર્વતાપનિવર્તક છે એમ 'ઉદુરાજ'પદે ઘોષિત થાય છે. (૨૨-૨૩)

આભાસ-સાધારણી લીલા કથીને ગોપિકામાં જ વેણુકૃતા ભગવાને જ જનિતા લીલા "મદ" ઇત્યાદિ યુગલે કથે છે,

મંદવિઘ્ણિતલોચન ઈષન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં ઘનમાલી ।

ઘદરપાણ્ડુઘદનો મૃદુગણ્ડં મણ્ડયન્ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

યદુપતિદ્વિરઘરાજવિહારો યામિનીપતિરિવૈષ દિનાન્તે ।

મુદિતવક્ત્ર ઉપયાતિ દુરન્તં મોચયન્ વ્રજગંધાં દિનતાપમ્ ॥ ૨૫ ॥

અક્ષરાર્થ—મદવિઘ્ણિતલોચન સ્વસુહૃદના ઈષન્માનદ ઘનમાલી ઘદરપાણ્ડુઘદન કનકકુણ્ડલલક્ષ્મીએ મૃદુગણ્ડને મણ્ડતા દ્વિરઘરાજવિહાર મુદિતવક્ત્ર યદુપતિ દિનાન્તે યજ્ઞગોના દુરન્ત દિનતાપને મૂકાવતા યામિનીપતિવત્ સમીપમાં આ આવે છે ! (૨૪-૨૫).

હયાચ્ચાન—મુદિતવક્ત્ર યદુપતિ ઉપયાન કરે છે, પૂર્વોક્તજ વેણુનાદ અત્ર ગ્રાહ્ય છે, વેણુનાદે અન્યત્ર તો કૃત કાર્યનું કથન પૂર્વે થયું, અત્ર ગોપિકામાં જ કૃત કાર્ય કથાય છે એ વિશેષ છે, પૂર્વે દશ લીલા નિરૂપી તે સર્વે અસ્મદર્થ જ છે તેથી ભગવાનને દશધા વિશેષણ અર્પે છે, એક જ ભગવાન ઉભયત્ર છે તેથી યુગલત્વે-લિલયુગલત્વે-પશુ અત્યન્ત વિભાગ નથી-જનનાતિ-ભગવાન્ એવ જનનાત્યેવ ચ હરિઃ એટલોજ કેવલ વિભાગ હોવાથી આ યુગલનો પૂર્વ યુગલથી વિભાગ નથી-સર્વા જ લીલા ગોપિકાર્થા છે એમ વ્યુત્પાદે છે કે સર્વત્ર જ વેણુનાદમાં રજ્જોગુણ મુખ્ય હેતુ છે, વેણુનાદમાં સર્વત્ર રજ્જોગુણ મુખ્ય-ઉદ્દીપ્ત રસભાવ-છે, કારણ કે રસભાવ ઉદ્દીપ્ત સતે જ, વેણુનાદ થાય છે અને તેથી અસ્મદર્થ ક્ષિત તે હેતુ એ તત્કાર્ય પશુ અસ્મદર્થ જ, અન્યનું તો પ્રાસંગિકત્વમાત્ર છે, તે વેણુનાદ અસ્મદર્થ ક્ષિત થયો-અસ્મદ્વિપયક જ ઉદ્દીપ્તરસભાવ થયો-એમ 'મદવિઘ્ણિતલોચનઃ' પદે કથે છે, અત્ર સ્વાનન્દસ્થિતિએ-પૂર્વાનુભૂત આનન્દની સ્વમાં સ્થિતિએ-પૂર્વાનુભૂતવિવિધનાયિકાવિવિધવિદ્યાસસ્મૃતિધારાજનિતાનન્દસન્દોહાતુભવ પૂર્ણાવબોધરૂપ 'મદ' છે એમ કથાય છે, અને તે પૂર્ણાવબોધ ઇતરવિસ્મારક હોવાથી મદરૂપ છે, તે મદ જેમ અધુના આપનામાં-શ્રીગોપિકાઓમાં-છે તેમ મારામાં-પ્રભુમાં-પશુ-આપના સમ્બન્ધની સ્મૃતિએ જ છે-નહિ કે અન્યનાયિકાવિવિધી ક્રિયાએ પશુ-એમ જણાવવાને જ્ઞાનપ્રાપક નયનમાં જ મદ પ્રદર્શાવ્યો, મારામાં-જ્ઞાન પશુ ભવતીમાત્રવિવિધ-આપના જ સમ્બન્ધ જ નહિ કે અન્યવિવિધ પશુ-છે એમ જણાવવાને "વિઘ્ણિત" ત્વ કથ્યું, તાદૃશ્વ બહિઃપ્રસારું રૂપ લોચનને હોતું નથી તેથી 'વિઘ્ણિત' ત્વ કથ્યું, મદે વિઘ્ણિત છે લોચન-જેનાં એવા 'મદવિઘ્ણિતલોચન' પ્રભુ છે, 'મદ'નો અર્થ 'સ્વાનન્દસ્થિતિએ-પૂર્વાનુભૂત સ્વાનન્દની સ્વમાં સ્થિતિએ-પૂર્ણ અવબોધ' એમ જ થયો તત્ર રજ્જોગુણ અને પૂર્ણાવબોધ એક જ છે એમ જણવું, તે 'મદ' જ્ઞાનમર્ગમાં-લોચનમાં-જ છે એમ પ્રકટ કરવાને સર્વ વિષયોને વ્યાવૃત્ત કરવાને 'વિઘ્ણિતલોચન' ત્વ કથ્યું, આ ભગવન્નિષ્ઠ ધર્મ નિરૂપ્યો, પ્રચુરપ્રેમવતીને-તત્ર પશુ દિવસે ક્ષિપ્તને-પ્રિયદર્શને તત્ર જ આત્મપ્રવેશ થાય તેથી તદભાવાર્થ માનનું ઇષદ્ જ દાન કરે છે-સમ્માનના કરે છે-કે જેટલા માને તેમની પૃષ્ઠ સ્થિતિ થાય એ આશયે "સ્વરૂપરિધસર્થ" પદ કથ્યું, યદા ઇષદ્વધિ પૃષ્ઠ સ્થિતિ યદ્ એ જાને માન સમ્ભવે છે તંયાપિ શાપિતાર્થજાને માન ઇષદ્ જ થાય છે તેથી ભગવાન ઈષન્માનદ છે, અને તેથી તે અમારા ગમ્ય થાય છે એમ જણાય છે, અમ્યત્વમાં હેતુ સમ્માનના છે અને અધુના જ તેમ નહિ કરવામાં હેતુ સમ્માનતાનું ઇષત્વ છે એમ વિભેદ છે, અથવા ઇષત્ પશુ માનને ઉક્તતાપને ખણ્ડે છે, યદા પ્રચુરસમરમાવ જ 'મદ', તે મદે જેમ તે 'વિઘ્ણિતલોચન' તેમ 'ઈષન્માનદ' પશુ એમ પૂર્વવદ્ અર્થ કરવો, 'યદા' ઇત્યાદિએ 'પૂર્ણાવબોધ' પદનું અન્તે આ અર્થાન્તર કથ્યું, યદાપિ એતાદશે-ભગવાને-તો સ્વપ્રિયાને પૂર્ણ જ સમ્માનન કર્તવ્ય છે-ઈષન્માનદ' પદના અર્થના પ્રથમ પદમાં 'યદાપિ' ઇત્યાદિ કથન કરીને આ યોગ્યું-તયાપિ મધ્યે માર્ગમાં દર્શન અન્ય પશુ કરે છે તેથી તે અન્યોને યાવતા-જેથી-અનુચિતત્વજ્ઞાન થાય નહિ તાવદ્ જ શ્રીગોપીજનનું સમ્માન ભગવાને કર્યું તેથી ભગવાન 'ઈષન્માનદ' છે-તાદર્શોપિ' પદમાં 'અપિ' શબ્દે જે કથ્યું તે અત્ર યોગ્યું, અગ્રે 'પદ્મપદ'માં વિશેષખંડપનો હેતુદેતુમદ્ભાવ છે એ જ વિશેષ છે, સ્વરૂપરિધસર્થ તાદૃશ-મદવિઘ્ણિતલોચન-પશુ પ્રભુ સતે ઈષન્માનદ છે-માનનું પ્રદાન-સમ્માનના-કરે છે તેથી તે અમારા ગમ્ય થાય છે એમ જણાય છે, અમ્યત્વમાં હેતુ સમ્માનના છે અને અધુના જ તેમ નહિ કરવામાં હેતુ તેનું-સમ્માનનાનું-ઈષત્વ છે એમ વિભેદ છે, આ માનને-અભિમાનને-રજ્જોગુણના-ઉદ્દીપ્તરસભાવના-પ્રાકૃત્યથી દાન કરે છે વા ખણ્ડે છે, 'મદ'માં 'ઈષત્' પદ હોવાથી

‘પ્રવચન’ પદનો જ પ્રયોગ પ્રમાણમાં અર્થ ધરિત પ્રવચન ધરિત કરોતિ’ ગણવે, અભિમાનેપત્તરશુમાં
 અને અવચનમાં હેતુ કયે છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યથી માનવે પ્રગટે છે અને ખણે છે, રજોગુણનું પ્રાકૃત્ય
 જ્ઞાનમાં-સોચનમાં-જ હોવાથી, રજોગુણનો વિષય કેવલ લોચનરૂપ જ્ઞાનમાત્ર જ છે એમ જણાવ્યું, ધરિત્વમાં
 હેતુ ‘વિષય’ કલ્યાણિકે કયે છે કે જ્ઞાને-સમ્માનનેમાનમાનઅવચનરૂપ-પણ પદમાં તે કાર્ય ધરિત જ છે, રૂપે
 આશરતને રિત્તેક્ષણાદિકે જે આશ્રય તે સમ્માનનનું સ્વરૂપ જ કાર્ય છે, પૃથક્સ્વરૂપરિચિતિમાત્ર માનનું જ
 સ્વરૂપ કાર્ય છે, પૂર્ણમાનવનીનું અક્ષેપમાનઅવચન સતે પ્રચુરપ્રેમવત્તે લોકાધનુરોધાભાવવત્તથી તે જ સમયે
 તેઓ સ્વાતુરૂપ સર્વ કરે તેથી માનઅવચન પણ તેટલું જ કે જેટલાએ તે વેલાએ લોકવિગીત થાય નહિ,
 ‘પૂર્ણને આપમાં-ગોપિકામાં-એમ કરવામાં શો હેતુ ?’ તત્ર “સ્વસુહૃદા” પદ કયે છે, ‘સ્વ’પદથી અસાધારણ્ય
 કયું, તેથી સ્વતા જ અસાધારણ્ય સુહૃત્ત તે ગોપિકા છે, અને મદાનુરૂપે પણ સુહૃત્તર્થ કર્તવ્ય જ છે, ‘વનમાલી’પદે
 માનવરણ્ય કાર્ય કયે છે, માનદાનજનિત આશ્રયાસાદિક અસાધારણ્ય કાર્ય તો સ્વસુહૃદમાં જ પ્રકટ છે, અને તેનું
 ધરિત્વજનિત ક્રીતિપ્રકટન સાધારણ્ય કાર્ય તો સર્વ લોકમાં પ્રકટ છે, ‘ધરિત્વમાનદ’વત્તમાં હેતુ ક્રીતિમત્ત જ છે,
 અન્યથા તો લોક અન્યથા વદે, વનમાલા ક્રીતિમત્તી હોવાથી લોક અન્યથા ન વદે એમ સાધારણ્ય કાર્ય પ્રકટ કરે છે,
 ‘અદર’વત્ ‘પાણ્ડુવદના’પદમાં ‘અદર’ રૂપવાચક છે, તે અદર ધર્મે પ્રતિદક્ષણ વિસદશી કાન્તિ કરે છે, તત્ર પણ અર્થપદમ
 વદર પાણ્ડુવર્ણ્ય હોય છે અથે તો આરક્ત હોય છે તેમ અત્ર પ્રભુ ઇલાનીમ અર્ધગત છે અને અથે તો અત્યન્ત
 રત-પૂર્ણમાનપદ-યથે જ, પૂર્વ ધરિત-માનવત્તથી આ વિશેષ, અથે તો અલ્પ-વરતત્ત યથે જ, પૂર્વ ધરિત-માનદાનથી
 અભિમાનેપત્તરશુથી અને અભિમાનેપત્તરશુથી પૂર્ણમાનદાન વિશેષ છે, સાધન-અધુના તાદરા વિશેષાસમ્પાદનમાં હેતુ-
 ક્રીતિ છે તેથી વિશેષણાન્તર-‘વનમાલી’પદ-મધ્યમાં ધરિત, અથવા અત્ર ‘પાણ્ડુ’શબ્દે આરક્ત જ ગુણ કથાય છે ત્યારે
 વન જે વચન તેણે અધરામૃતપાન લક્ષિત થાય છે-મુખમધ્યે અધર ‘પાણ્ડુ’-આરક્ત-હોવાથી અનુરાગ સતે જ
 તત્તથ અમૃતનું પાન એમ સાધિત થાય છે-વા વનવારીઓએ આ ઉપભોગ્ય છે-વદનના અદરસાદરથી અને અદરના
 વનીવત્તથી આ મુખ વનમાં ઉપભોગ્ય છે-તેથી વનમાં જઈને આ ઉપભોગ્યું-એમ સર્વાને જણાવે છે, તેથી પણ
 વિશેષ “કનકકુણ્ડલકથયા મૃદુગણ્ડ” મણ્ડલન” પદે કયે છે, સ્વવિષયકરજોગુણોદીપને સ્વાથે” ભગવદાગમનનિશ્ચય
 કયે, અર્થાદ નિશ્ચયમાં તેથી પણ વિશેષ શિરોભેદકરને કયે, સમસ્યદમના અમાયથી અને આનન્દના નિધાનવત્તથી
 ગણ્ડમાં મૃદુલ ભોગાર્થ-રમવિશેષાનુભવાર્થ-ઉપપાદે છે-અનકુરિતકૃત્યેકઃ શુભસિતોપલાઠ્ઠાં ધયઃ તતોકુરિતકૃત્યેકઃ
 સકલશુભશુભકોપમઃ તતઃ પક્ષિતકૃત્યેકઃ કરચિતશુચ્યુવદેમકૃદ્ ભવન્તિ હરિણીદશાં પ્રિયતમેષુ ભાવાસ્ત્રિયઃ” એમ પૂર્વે
 કૌષ્ઠક અભિયુક્તે કયું છે-કારણ કે ગણ્ડમાં જ રમનમાસિ છે, ‘કનક’પદ વર્ણાન્તરસાપક છે, ગણ્ડનો સ્વામ અતો
 કનકનો પીત ધરિત છે, ઉત્કૃષ્ટે-પરમાનન્દે-ણ અસ્મદર્થ કામરસ-લાકિતરૂપ ગણ્ડમાં કનકશ્રીયોજનથી
 સર્વાભિનયિતથી કનકનું અસ્મદર્થ કામરૂપત્ત-જ ઉદ્દેશાય છે તેથી અસ્મદર્થ જ ભગવદાગમન છે એમ
 નિશ્ચિત થાય છે, અન્યથા અસ્મદમમક્ષ શિરોભેદ ન કરે, ગણ્ડમાં કુણ્ડલશ્રીયોજન શિરશ્રાધને જ થાય છે, ‘યદ્યાપ
 મદાન છે તથાપિ બાલ-નન્દસૂત્ર-એ તેથી અસાધારણી લીલા કેમ કરશે ?’ એ આશકુંને ‘વદુપતિ’ પદે નિવારે છે કે
 આ માત્રોના પતિ છે અને તેઓ-યાદવો-તો બહુશ્રીક હોય છે, ‘દિરદરાજવિહાર’ વિશેષણાન્તર અમર્થાદાર્થ
 કયે છે, મદાનુરૂતમાં ગજેન્દ્રવદ મદાન છે, કારણ કે તે ‘દિરદરાજવિહાર’ પ્રભુના ગજેન્દ્રવદ મદાનુરૂત વિના
 આપણી પ્રતિ નથી, ‘દિરદરાજ’માં પણ આ-અથે વક્ત્યમાણ-ધર્મ નથી તેથી દિરદરાજની પણ અપેક્ષાએ આ તો
 પૂર્વ તાપને આદિમાં જ દર કરશે એ આશયે-યામિનીપતિઃ ધવ’પદ કયે છે, સમ્પૂર્ણ યામિનીના આ પતિ છે તેથી
 યામિનીગતાના વિગેરે સુખદ-તાપને નિવારીને સુખદાના-એ, ‘પ્રભુ અહર્ષિત પગ્ન છે ત્યારે ‘યામિનીપતિઃ ધવ’ એમ
 કેમ કયે છે ? મન્દ્રદષ્ટાન્તે ત્રિસે સુખગત પ્રાપ્ત થતુ નથી કારણ કે અન્દ દિવસે સુખન નથી અને
 ભગવાન તો દિવસે પણ સુખનુ દાન કરે છે તેથી ‘યામિનીપતિઃ ધવ’ આ દષ્ટાન્ત કયે પ્રકારે યુક્ત છે ?
 એમ આશકુંને તેમ અહ્નીકરીને ‘એવ’ પદે ઉત્તર કયે છે કે સર્વાકર્ષારક્ત તત્ર સ્થિતિ કરે છે-
 સર્વાના અકર્ષારક્ત પ્રભુ વન્દમધ્યે સ્થિતિ કરે છે-તેમના વિના સ્થિતિ કરવાને અશક્ત સને
 પરસ્પરગુણાનુવાદઅવશ્યુત્તદ્વાવાનુભવજનિતાનન્દસમુદ્વદરીએ આદોર્ષ જે પ્રભુ અપોપાય અમકટવદ દિવસે સ્થિતિ
 કરે છે તે જ આ છે એમ ‘એવ’ પદે પ્રદર્શાવે છે, આથી પણ આનન્દભોગ છે એમ જણાય છે,
 એમ અન્દ લીલાનું પરિજ્ઞાન ગોપિકાને ભાવવત્તથી થયું તેમ ભગવદ્વિષયિનું પણ પરિજ્ઞાન થયું,

પરંતુ આ શાંત કાદાયિક છે અન્યથા ગાનરસ જ ન હોય, અને તેથી દિવસે નિકટ જ અપ્રકટ સતી પ્રકારાન્તરે સુખદાન કરે છે અને અધુના-દિનાન્તે-તો શ્રાન્તવદ્ યામિનીપતિવત્-ચન્દ્રવત્-પ્રકટ સતી દૂરથી જ તાપનાશક છે, 'યામિનીપતિ'પદથી જેમ અગ્રે ચન્દ્ર પૂર્ણા યામિનીનો સાક્ષાદ્ ભોગ કરે છે તેમ યામિનીપતિસદશ દ્વિરદરાજવદ્વિહાર પ્રિય અમારો સાક્ષાદ્ભોગ કરશે, અત્ર 'દિનાન્તે'પદનો અન્વય 'સામ્પ્રત'સાથે છે અને તેથી મૂલમાં 'યામિનીપતિઃ ધ્રુવ' પદનો અન્વય પૂર્વ 'દ્વિરદરાજવિહારઃ'પદ સાથે અને અપર 'એષઃ'પદ સાથે કરવો, 'એષઃ'પદની આવૃત્તિ કરવી, તેથી દિનમાં અપ્રકટ સતી આ સુખદાતા છે દિનાન્તે યામિનીપતિવદ્ આ દૂરથી જ જેમ તાપનાશક છે અને અગ્રે તો યામિનીપતિસદશ સતી દ્વિરદરાજવિહાર પ્રિય સાક્ષાત્ પૂર્ણ ભોગ કરશે, આ અર્થનું શાપન પ્રભુ જ કરાવે છે એમ જણાય છે, કારણ કે મુદિતવકત્ર-પ્રસન્નવદન-ચર્ચને ઉપ શાન-સમીપ આગમન-કરે છે, પૂર્વયુગલમાં ચન્દ્રદેશાન્ત કથ્યું છે તેથી પુનરક્તિ આશંકીને કથે છે કે આ ભાવ તેમનો-ગોપિકાનો-જ દિતકારી છે, પૂર્વે સાધારણ્યે સર્વના તાપનાશક શ્રમરુક્સહિત પ્રભુ છે એમ સાધારણ્ય કથ્યું છે અને અત્ર 'મુદિતવકત્રઃ'પદે વિશેષતઃ આ ગોપિકાઓના જ દિતકારી છે એમ અસાધારણ્ય કથ્યું છે એમ પૂર્વ યુગલથી પણ આ યુગલનો વિશેષ છે, ઉપસંહારમાં 'મોચ્યન્ વ્રજગવાં દિનતાપ'પદે પુનઃ કથે છે કે સમ્પૂર્ણ દિવસમાં વ્રજનો અને સઘઃપ્રસૂતા ગોનો જેટલો તાપ હોય છે તે સર્વને જ મોચે-નિવારે-છે, યદા જેમ ગોના રાત્રિજવિરહજ તાપને દિવસે સ્વરૂપનાદાદિએ મોચે છે તેમ વ્રજસ્થિત સર્વના તદેકનાથત્વે તદેકપોષ્યત્વે તદધીનપ્રાણાદિધર્મત્વે અને જેમ ગોદેહપ્રાણાદિરક્ષાર્થે દિવસે વનમાં ગોનયન કરે છે તેમ નિશામાં ભગવાન્ સ્વામિન્યર્થે વનમાં આગમન કરે છે તેથી સ્વામિનીઓ ગોવત્ છે અને તેથી 'ગો'પદે સ્વામિનીનું જ કથન છે. (૨૪-૨૫).

સામાસ-એમ નિરોધને નિરૂપીને સ્ત્રીઓના નિરોધને ઉપસંહારતા શુક તદ્દ્વારા-સ્ત્રીદ્વારા-પ્રકરણરથ તામસોનો નિરોધ 'એવમ્' ઇત્યાદિએ ઉપસંહારે છે, અત્ર ગોપિકાઓનું જ મુખ્યત્વ હોવાથી એમન નિરોધના ઉપસંહારમાં સર્વ જ તામસોનો નિરોધ ઉપસંહાર ચર્ચ ગયો.

પર્થ ઋજશ્ચિયો રાજન્ કૃષ્ણલીલાનુગાયતીઃ । રેમિરેહ.હુ તચ્ચિત્તાસ્તઃમનસ્કા મહોદયાઃ ॥ ૨૬ ॥

અક્ષરાર્થે રાજન્ ! તચ્ચિત્તા તન્મનસ્કા મહોદયા કૃષ્ણલીલાનુગાયતી ઋજશ્ચિયોએ દિવસે એ પ્રકારે રમણુ કર્યું. ૨૬.

હયાલ્પાન-રાજન્ સમ્બોધન વિધાસાર્થે છે, એ પ્રકારે દિવસે ભગવત્સમ્બંધરહિતા ન્દશામાં પણ કૃષ્ણલીલાને જ આનુકૂળે બહુકાલાનુવૃત્ત્યર્થે અનુક્રમે ગાતાં સત્તાં વ્રજગતાં પણ સ્ત્રીઓએ રમણુ કર્યું, કલદાનદાન જ ક્ષાંતિ આનન્દરૂપા નથી પરંતુ સ્વતઃ જ આનન્દરૂપા છે અને તાદર્શી ક્ષાંતિ તેમના પ્રતિ ઘર્ષ તેથી તેમના ક્રિયાશક્તિ અને શાનશક્તિ પણ ભગવન્નિષ્ઠા જ ઘર્ષ ઘર્ષ એમ "તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તાઃ" પદે કથે છે, ચિત્ત શાનપ્રધાન છે અને મન કર્મપ્રધાન છે, એમ સર્વ પ્રકારે પ્રપચ્ચવિરમૃતિ અને ભગવદાસક્તિ નિરૂપી, તેમને એમ નિરોધ કેમ કલિત થયો? એમ આશંકીને તત્ર 'મહોદયાઃ' પદ કથે છે, મહાન્ જ અલ્પબુદ્ધય-ભાગ્યરાશિ-જેમનો એનાં મહોદયા જ તે સ્વામિનીઓ છે તેથી સર્વ મુરચ છે. (૨૬).

॥ ઠાત્રિશાધ્યાય સમાપ્ત ॥

॥ તામસકૃલપ્રકરણુ સમાપ્ત ॥

૧. અત્ર શ્રીમદ્વિગ્નકમાર શ્રીવિદલેશ્વરપ્રભુચરણુ દશમસ્કન્ધટિપ્પણામિન્યનો ઉપસંહાર કરતા નિરૂપિત્વચરણુ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વર પ્રતિ વિદ્યપિ કરે છે કે પિતૃપાદાપ્તકૃપાએ દલિની બકોની લુપ્તચર્ચ યથાશક્તિ મેં નિરોધવિરૂતિ-શ્રીદશમ-સ્કન્ધસુભોધિની-સ્કુટા કરી, આ જ પ્રકારે બુધિએ નિરોધવિરૂતિસ શય છેત્તવ્ય, તેથી તે પ્રકારને પ્રદર્શિને ઉપરમું ધું. મનવપૂ-પદાગ્નુજપસમ વિના આની-નિરોધવિરૂતિની-વિચારણામા ગનાહુ પણ શક્તિ દોઈ શકતી નથી તેથી જિવિરેશપાદામ્બુજના મદા આપિત મેં ચિત્તવિચારદ્વૃત્તતાદીધવાપર્ચ વખ્યું, ગોવિન્દવિદ્યવિરૂતિવિરૂતિમા જે કાઈ સંશયપકુન્દકિ ૧૬૬૫ હોય તે શ્રીવિદલેશ્વરનીસચિવધી નિર્મલ દો. ૧૧-૪).